

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ДОПРИНОС РАДЕТА УХЛИКА ЛИНГВИСТИЦИ И КУЛТУРИ РОМА

ДОПРИНОС РАДЕТА УХЛИКА
ЛИНГВИСТИЦИ И КУЛТУРИ РОМА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC CONFERENCES

Volume CCXII

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 50

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE AND CUSTOMS OF THE ROMA

THE CONTRIBUTION OF RADE UHLIK TO ROMA LINGUISTICS AND CULTURE

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE HELD ON
NOVEMBER 5, 2019

Accepted for publication at the 5th Session of the Department of Social Sciences,
held on June 2, 2022, after being reviewed by Academician *Tibor Várady*,
Professors *Jelena Filipović*, *Andrei N. Sobolev*, *Branimir Stanković*,
Dragoljub B. Đorđević, *Hristo Kyuchukov*, *Vanja Stanišić*,
Smiljana Đorđević Belić, PhD and *Lidija Delić*, PhD

E d i t o r s

Academician Tibor VÁRADY

Biljana SIKIMIĆ, PhD

BELGRADE 2022

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ
Књига ССХП

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Књига 50

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ДОПРИНОС РАДЕТА УХЛИКА ЛИНГВИСТИЦИ И КУЛТУРИ РОМА

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА ОДРЖАНОГ 5. НОВЕМБРА 2019.

Примљено на V скупу Одељења друштвених наука 2. јуна 2022. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Јелене Филиповић*,
Андреја Н. Собољева, *Бранимира Сиџанковића*, *Драгољуба Б. Ђорђевића*,
Христиа Кјучукова, *Вање Сиџанишића*, др *Смиљане Ђорђевић Белић*
и др *Лидије Делић*

У р е д н и ц и
академик Тибор ВАРАДИ
др Биљана СИКИМИЋ

БЕОГРАД 2022

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Лектура и коректура
Ана Барбајесковић

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж: 300 примерака

Штампа
Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-949-2

© Српска академија наука и уметности 2022

САДРЖАЈ

Предговор	7
MLADEN UHLIK	
<i>Kratak osvrt na život Rade Uhlika – iz porodičnih sjećanja</i>	11
МЛАДЕН УХЛИК	
<i>Краћак њреїлед живоїџа Радеїџа Ухлика – из њородичних сећања</i>	17
MLADEN UHLIK	
<i>A Brief Review of the Life of Rade Uhlak – From Family Memories</i>	17
ДРАГОЉУБ АЦКОВИЋ	
<i>Rade Uhlak – ромолошка исїџраживања</i>	19
DRAGOLJUB ASKOVIĆ	
<i>Rade Uhlak – Studies in Romology</i>	36
ДАНИЈЕЛА ПОПОВИЋ НИКОЛИЋ	
<i>Ромске народне њриїовеїџке и њредања у заїисима Радеїџа Ухлика</i>	37
DANIJELA ROPOVIĆ NIKOLIĆ	
<i>Romani Folk Tales and Legends Collected by Rade Uhlak</i>	52
МАРИЈА АЛЕКСАНДРОВИЋ	
<i>Траїом заїиса ромских народних њесама Радеїџа Ухлика</i>	55
MARIJA ALEKSANDROVIĆ	
<i>Tracing Rade Uhlak's Records of Roma Folk Songs</i>	65
БИЉАНА СИКИМИЋ	
<i>Мале ромске фолклорне форме у линївисїїичким сїїудијама Радеїџа Ухлика</i>	67
BI LJANA SIKIMIĆ	
<i>Small Romani Folklore Forms in Rade Uhlak's Linguistic Studies</i>	112

HEDINA TAHIROVIĆ SIJERČIĆ

Leksemi orijentalnog porijekla u gurbetskom dijalektu bosansko-hercegovačkih Roma u pričama i legendama Rade Uhlika 115

ХЕДИНА ТАХИРОВИЋ СИЈЕРЧИЋ

Лексеми оријенталног порекла у гурбетском дијалекту босанско-херцеговачких Рома у причама и легендама Раде Ухлика 137

HEDINA TAHIROVIĆ SIJERČIĆ

Lexems of Oriental Origin in the Gurbeti Dialect of the Bosnian Roma in the Stories and Legends Collected by Rade Uhlik 138

МАРИЈА ВУЧКОВИЋ

Дојринос Раде Ухлика проучавању суйстандардне лексике ромској порекла у српско-хрватском језику 139

МАРИЈА ВУЧКОВИЋ

Rade Uhlik's Contribution to the Study of Substandard words of Romani Origin in the Serbo-Croatian Language 151

РАЈКО ЂУРИЋ

Каузативни ромски глаголи 153

РАЈКО ЂУРИЋ

Causative Romani Verbs 158

МИРЈАНА МИРИЋ

Балканизми у сјудијама Раде Ухлика 159

MIRJANA MIRIĆ

Balkanisms in Rade Uhlik's Studies 200

СВЕТЛАНА ЋИРКОВИЋ

Неаргументска ујојреба датива личних заменица и рефлексивне заменице у ромском језику: Ухликов „датив присносџи“ 201

SVETLANA ĆIRKOVIĆ

The Non-Argumental Use of Dative of Personal and Reflexive Pronouns in Romani: Uhlik's "Dative of Cordiality" 224

ЉУБИЦА ЂУРИЋ

Дојринос Раде Ухлика изучавању гурбетској ромској: иишање неодређеној члана 227

LJUBICA ĐURIĆ

The Contribution of Rade Uhlik to the Study of Gurbet Romani: The Problem of the Indefinite Article 248

ПРЕДГОВОР

Академик Раде Ухлик (1899–1991), као јединствена појава у југословенској ромологији – лингвиста, фолклориста, етнограф, теренски истраживач, одавно је заслужио признање и ново читање свог импресивног научног опуса. Предуго се чекало на процену укупног научног значаја и научну валоризацију сваког његовог појединачног дела. Вишеструки су разлози зашто је тек сада, 30 година после Ухликове смрти, могуће такво критичко преиспитивање.

Један од разлога је свакако актуелна смена научне парадигме и појава нове генерације ромолога у Србији и региону: ту су сада ромолози са општелингвистичким знањима, уклопљени у светске трендове ромолошке лингвистике, способни за фундаментална истраживања, управо она којима се бавио и Раде Ухлик. Питање научног континуитета и капацитета малих научних заједница у оквиру јужнословенске ромологије, посебно њених хуманистичких дисциплина, стајало је отворено и неизвесно пред другим научним задацима који су уживали статус националног значаја.

Следећи разлог је била примарна потреба за примењенолингвистичким истраживањима која је требало обавити ради предстојеће језичке стандардизације и успостављања солидне основе за развој образовања и медија на ромском језику (израда граматике и речника). О овим, примењенолингвистичким активностима сведочи и само летимичан преглед претходних зборника научних радова Одбора за проучавање живота и обичаја Рома САНУ (преглед размишљања у овом правцу садржан је у тематском зборнику *Тридесет година рада Одбора за проучавање живота и обичаја Рома, 1989–2019*, у издању САНУ, Београд, 2019).

Реалну могућност отварања нових праваца у лингвистичкој ромологији наговестио је Одборов зборник радова *Очување, заштити и иницијативе ромског језика у Србији*, који је резултат рада научног скупа одржаног 21–22. октобра 2016. године (сам зборник објављен је две године касније, 2018). Централна тема била је језичка политика са фокусом на могућности очувања и заштиту ромског језика у Србији и земљама региона. Неколико радова у том зборнику покренуло је питање тренутног стања у ромолошкој лингвистици у Србији. Да отварање ромологије у Србији за фундаментална

лингвистичка истраживања није случајност, сведочи успешна организација 14. конференције ромске лингвистике (*Romani linguistics*), одржане 16–17. септембра 2021. године у суорганизацији Одбора са Балканолошким институтом САНУ.

Овај зборник радова садржи рецензирана излагања са међународног научног скупа „Допринос Радета Ухлика лингвистици и култури Рома”, одржаног 5. новембра 2019. године у Српској академији наука и уметности у Београду. Иницијатива за одржавање скупа припада др Драгољубу Ацковићу, чија је велика заслуга и организација посебне тематске изложбе у Музеју ромске културе у Београду посвећене Радету Ухлику. Паралелно са одржавањем скупа и припремом овог зборника, у Босни и Херцеговини тече врло успешан процес валоризације Ухликовог дела, прилозима Аише Софтић (поводом 120 година од рођења Радета Ухлика) и Хедине Тахировић Сијерчић, која је уредила и припремила за штампу два тома Ухликових ромских прича и легенди (*Romane paramiča. Romske priče, Zbirke I–II, Sarajevo: Fond za otvoreno društvo BiH, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2020–2021*).

Структура овог зборника следи основну концепцију самог скупа, чији је уводни панел био посвећен животу и делу Радета Ухлика, други панел – његовом фолклористичком опусу, а трећи – лингвистичком.

На самом почетку зборника налази се радна и породична биографија Радета Ухлика, дело лингвисте Младена Ухлика, са мноштвом до данас непознатих података и детаља. Многи Ухликови необјављени рукописи изгорели су током рата деведесетих година и тако поделили судбину града Сарајева. Ипак, једна улица у Тузли данас носи Ухликово име. Прегледни рад Драгољуба Ацковића хронолошки прати развој научних и лексикографских дела Радета Ухлика, као и његових збирки фолклорне грађе.

Фолклористички блок радова почиње прилогом Данијеле Поповић Николић заснованим на Ухликовим записима ромских приповедака и предања објављиваних током четрдесетих и педесетих година 20. века у британском часопису *Journal of Gypsy Lore Society*. Ухликове радове на енглески језик преводили су и коментарисали најугледнији ромолози тога доба: Фредерик Џорџ Акерли (Frederick George Ackerley), Ерик Ото Винстед (Eric Otto Winsted), Бернард Гилијат-Смит (Bernard Gilliat-Smith) и Дора Естер Јејтс (Dora Ester Yates). Истраживањима језика ромског фолклора (а реч је углавном о босанско-херцеговачким Гурбетима) на основу лингвистичких примера бави се Биљана Сикимић. Ромски поетски мотиви – симболика јабуке и грожђа – анализирали су у прилогу Марије Александровић.

Два прилога из домена лингвистичке ромологије припадају лексиколошким истраживањима: Хедина Тахировић Сијерчић се бави лексиком оријенталног порекла у Ухликовој фолклорној грађи, а Марија Вучковић – Ухликовим студијама ромске жаргонске лексике.

Рајко Ђурић пореди Ухликова запажања о пореклу каузативних глагола у ромском језику са ставовима савремених лингвиста. Вредновањем синтаксичких ромолошких доприноса Радета Ухлика и њиховом контекстуализацијом у оквиру савремене опште и балканолошке лингвистике баве се студије Мирјане Мирић, Светлане Ђирковић и Љубице Ђурић. Пред научном јавношћу поново се открива чињеница да је Раде Ухлик одавно препознао балканске црте у ромским говорима, да је уочио постојање 'датива присности' и разрешио питање граматикализације ромског неодређеног члана. Управо ове три студије одређују правце којима ће се, надамо се, кретати будућа ромолошка лингвистика у Србији.

Неки домени Ухликовог научног опуса ипак нису могли бити обухваћени у радовима у зборнику. Да поменемо, пре свега, Ухликов рад на превођењу библијских текстова, затим лексикографски, етнолошки и етнографски рад. Остаје нада да ће се и за ове важне теме ускоро заинтересовати компетентни истраживачи. На основу Ухликових великих збирки фолклорне грађе (бајке и приповетке) у којима постоје подаци о казивачима, местима и времену записа могла би се делимично реконструисати и Ухликова теренска истраживања, а могуће је да негде у сачуваној архивској оставштини постоје о томе бар неки подаци. Свест о важности теренског рада и архивирању података о обављеном теренском послу и примењеној методологији добија на значају у историји и антропологији савремене науке.

Уредници се надају да ће овај зборник бити не само одавање поште једном неправедно прећутаном великану ромологије (а самим тим и скроман прилог историји ове научне дисциплине) већ истовремено и допринос савременој ромологији и балканологији, па и општој лингвистици, будући да су неке Ухликове поставке успешно критички преиспитане и осветљене новијим научним резултатима.

академик Тибор Варади
др Биљана Сикимић

БАЛКАНИЗМИ У СТУДИЈАМА РАДЕТА УХЛИКА

МИРЈАНА МИРИЋ*

А п с т р а к т. – У прилогу се из савремене балканолошке перспективе анализирају балканизми у ромском језику које је ромолог Раде Ухлик истраживао у својим студијама. У балканизме које Ухлик анализира спадају антиципација (редупликација), постпозитивни и препозитивни члан, регресија инфинитива и његова замена конјунктивом са везником *te*, те аналитичко образовање футура I са непроменљивом партикулом *kat/ka*. Поменуће балканизме Ухлик анализира у гурбетском варијетету ромског језика, а пореди их и са другим ромским варијететима, као и другим језицима/дијалектима Балканског језичког савеза. У прилогу се бавимо и Ухликовим идејама о палеобалканском језичком супстрату у основици развоја балканских језичких црта, које критички разматрамо у контексту савремених теорија о пореклу балканизма.

Кључне речи: Раде Ухлик, ромски језик, гурбетски варијетет, балканизми

1. УВОД

Прилог се заснива на прегледу балканских језичких црта у ромском језику које је лингвиста и ромолог Раде Ухлик анализирао у трима студијама: „Prepozitivni i postpozitivni član u gurbetskom” (Uhlik 1951), „Govori jugoslovenskih Cigana u okviru Balkanskog jezičkog saveza” (Uhlik 1973) и „Pomoćni glagoli u romskom jeziku (*set, avav, katam*)” (Uhlik 1984). Поменуће Ухликове студије можемо сматрати пионирским радовима у области балканске лингвистике, посебно у домену у коме ромски језик постаје релевантан предмет истраживања. Наиме, Виктор Фридман (Victor Friedman) наводи да се развој балканске лингвистике интензивирао тек шездесетих година 20. века упркос бројним до тад објављеним студијама

* Балканолошки институт САНУ, Београд, имејл: mirjana.miric@bi.sanu.ac.rs

(Friedman 2000a: 2), те да се Ухликова студија из 1973. године истиче као један од ретких радова у којима ромски језик добија све већу пажњу у контексту балканске лингвистике (Friedman 2000a: 3), односно као један од два најранија покушаја да се истраживања ромског језика интегришу у ову област (други је Kostov 1973) (Friedman 2006: 45).¹

Поменуте Ухликове студије драгоцене су за области балканске и ромске лингвистике, изузетно су обимне, а у њима су балканске језичке црте илустроване великим бројем примера. Треба, ипак, имати на уму да је анализа примера праћена бројним (лингвистичким) дигресијама, а примењени теоријско-методолошки апарат у неким сегментима разликује се од апарата карактеристичног за савремене лингвистичке студије. Полазећи од наведених чињеница, циљ овог прилога је да се балканизми у ромском језику издвојени у Ухликовим студијама представе систематично и да се интерпретирају у односу на савремену ромолошку и балканолошку лингвистичку литературу у овом домену.

У наставку увода бавимо се статусом ромског језика у оквиру Балканског језичког савеза (одељак 1.1) и методологијом коју је Ухлик применио у прикупљању и анализи грађе у својим истраживањима (одељак 1.2). Наредни одељци биће посвећени анализи језичких црта у ромском језику које је Ухлик издвојио као балканске, а то су: антиципација/редупликација (одељак 2.1), постпозитивни и препозитивни члан (одељак 2.2), регресија инфинитива и његова замена конјунктивом са везником *te* (одељак 2.3) и аналитичко образовање футура I са непроменљивом партикулом *kam/ka* (одељак 2.4).² У одељку 3 анализирамо Ухликове наводе о палеобалканском језичком супстрату као пореклу балканизма, а у закључку (одељак 4) разматрамо значај Ухликових студија.

1.1. *Сџаџус ромској језика у оквиру Балканској језичкој савеза*

Балкански језички савез (БЈС) представља групу језичких варијетета (језика и/или дијалеката) којима се говори на простору Балкана, а који деле одређени скуп језичких одлика на различитим нивоима структуре и лексикона. Скуп заједничких одлика није последица генеалогске сродности датих језика/дијалеката, нити језичких универзалија или случајности, већ

1 У другим иностраним радовима у овој области Ухликове студије слабије су цитиране. Изузетак представља рад из 1973. године, на који реферишу неке од најважнијих студија у области балканске и ромске лингвистике (в. Friedman 2000b, 2006, Асенова 2002, Matras 2002). Ухликови радови цитирани су и у најновијем приручнику о ромском језику и лингвистици (в. Elšik/Banišek 2020, Meyer 2020).

2 У балканизме у ромском језику Ухлик сврстава и *гајџив ѝпрносџи* (Uhlík 1973), али га у овом раду нећемо анализирати, будући да је прилог Светлане Ђирковић у овом зборнику у целости посвећен овој језичкој црти.

представља ареални феномен, настао као резултат вишевековног језичког контакта говорника на истој територији. У типичне балканизме – типолошке језичке црте које карактеришу пре свега морфосинтаксички ниво језичке структуре балканских језика/дијалеката – сврставају се постпозитивни одређени члан, аналитичка деклинација, спајање генитива и датива, аналитички *velle*-футур, аналитички компаратив, редупликација објекта, губљење инфинитива и његова замена финитном комплементацијом, као и употреба посебног глаголског облика којим се маркира евиденцијалност (в. Lindsted 2000, Joseph 2001, Asenova 2002, Mišeska Tomić 2004a, између осталих). На основу степена присуства балканизма, типичним балканским језицима/дијалектима сматрају се бугарски, македонски, румунски, арумунски и албански, у којима су балканизми присутни у великом броју и развијени у високом степену, док се периферним сматрају јужни дијалекти српског језика,³ новогрчки, балкански турски и балкански ромски, у којима је регистрован мањи број балканизма или они нису у потпуности развијени (в. Schaller 1975, 2015, Соболев 2003, Heine/Kuteva 2005, између осталих).⁴

Када је реч о ромском језику, неки аутори ромски не разматрају у оквиру Балканског језичког савеза (в. између осталих Асенова 2002, која се ослања на Sandfeld 1930), док други истичу да је ромски на морфосинтаксичком нивоу био под јаким утицајем грчког и других балканских језика/дијалеката у периоду развоја балканизма,⁵ да савремени варијетети ромског испољавају балканске језичке црте у различитом степену, те да су оне најизраженије у ромским варијететима којима се данас говори на простору Балкана, а то су махом варијетети који припадају балканској и влашкој групи ромских дијалеката (Uhlik 1951, 1973, Matras 1994, Boretzky/Igla 1999, Friedman 20006).⁶ Из угла дијахроније треба напоменути да се и рани ромски (енгл. *Early Romani*), којим се говорило у касном византијском периоду,

3 Реч је о дијалектима који припадају призренско-тимочкој дијалекатској области.

4 Како наглашава Фридман, појам Балканског језичког савеза не треба схватити као есенцијалну ознаку која подразумева питање „чланства” у језичком савезу, нити се може рећи да му балкански језици/дијалекти „припадају”, већ се ради о корисном хеуристичком средству које упућује на резултат историјских и друштвених процеса условљених језичким контактом (Friedman 2011: 275, 281).

5 Развој БЈС датира се у период од 800. до 1700. године (Heine/Kuteva 2005: 187), а као један од важнијих периода за развој балканизма издваја се период петовековне владавине Отоманског царства на територији Балкана (Lindstedt 2000: 238–241), премда се римски и византијски утицаји не смеју занемарити (Topolińska 2008).

6 Ромски језик обухвата четири велике групе дијалеката: балканску, влашку, централну и северну, а свака од њих обухвата већи број варијетета (Bakker/Matras 1997: xvii–xx; Matras 2002: 12). За детаљнију поделу на 12 група дијалеката в. Elšik/Banišek 2020.

може сматрати балканизованим индијским језиком, захваљујући утицају грчког језика (Elšik/Matras 2006: 68–69, ROMANI Project).⁷

Иако се и савремени ромски језик може сматрати балканизованим језиком, а многе панромске црте су балканског порекла, Фридман наглашава да су варијетети ромског језика којима се говори на Балкану значајно више балканизовани од ромских варијетета којима се говори ван ове територије (Friedman 2006: 45). Искрпна листа балканизма, степен њиховог присуства и дистрибуција у различитим ромским дијалектима наведена је у Фридмановом раду из 2000. године и обухвата следеће језичке црте: очување вокатива, дупли акузатив, замена инфинитива, универзални релативизатор *kaj* 'где', аналитички падежи, аналитички компаратив и суперлатив, аналитички футур са маркером будућег времена од глагола у значењу 'хтети', кондиционал једнак футуру прошлом, бројни турцизми, маркер будућег времена од глагола у значењу 'имати', одређени члан, спајање локатива и датива, редупликација објекта, изосинтагме са предлозима (Friedman 2006: 98–100).⁸ У проминентне балканизме који су се у ромском несумњиво јавили услед језичког контакта са другим балканским језицима/дијалектима, Фридман сврстава аналитички тип грађења футура првог, кондиционал *irrealis*, употребу модалног субординатора *te* и замену инфинитива финитном комплементацијом, док су поједини феномени карактеристични за друге варијетете БЈС у мањем степену развијени у ромском, а ту, између осталих, спадају редупликација објекта, тенденција ка аналитизму и препозитивни члан уместо постпозитивног (Friedman 2006).

Полазећи од чињенице да су ромски варијетети којима се говори на Балкану балканизовани у највећем степену, Фридман у својим радовима углавном анализира балканизме у варијететима балканске групе ромских дијалеката (посебно у арлијском варијетету којим се говори у Македонији) и у варијететима јужне гране влашке групе дијалеката којима се говори на Балкану. Међутим, присуство балканизма регистровано је и у другим варијететима. Тако Матрас, на примерима из северних влашких варијетета ромског – калдерашког и ловара, анализира основне типолошке црте које се могу наћи у свим ромским дијалектима, а које се могу сматрати

7 У једној од најранијих студија која систематично анализира ромски језик на различитим језичким нивоима, Миклошич истиче висок степен присуства позајмљеница из грчког језика и на лексичком и на морфосинтаксичком нивоу, што указује на интензиван вишевековни утицај грчког језика на ромски у периоду пре контакта ромског становништва са говорницима румунског и словенских језика (Miklosich 1872–1880, према Matras 1994).

8 Фридман наводи и који се балканизми не јављају у ромском језику: редукција вокала и прозодије, као и феномени који се тичу консонаната, акценатовани полувокал, карактеристичан начин формирања бројева од 11 до 19 по принципу „-на-десет”, спајање генитива и датива, датив као посесив, опозиција аорист–перфекат и друге (Friedman 2006: 100–101).

последницом процеса језичке конвергенције на Балкану, којој је ромски језик био изложен у раном периоду развоја као европског индоаријског језика (Matras 1994: 208). Према Матрасу, многи елементи индијског порекла су претрпели структурне промене тако што су се адаптирали према балканском моделу, а нису само замењени позајмљеним елементима. Као проминентне балканизме Матрас анализира: 1) ред речи: ромски не прати староиндијски образац у коме се глагол налази на последњем месту у реченици, већ релативно флексибилни „балкански” ред речи са доминантним обрасцем субјекат – глагол – објекат (Matras 1994: 197–200); 2) губљење инфинитива и замена финитном конструкцијом са везником или комплементизатором (Matras 1994: 200–202); 3) одређени и неодређени члан (Matras 1994: 202–203); 4) фактивна и нефактивна комплементација (Matras 1994: 203–205); 5) инференцијалност/евиденцијалност: Матрас наводи да употреба облика партиципа у ромском, који је посебно маркиран у трећем лицу и слаже се са субјектом, одговара категорији евиденцијалности у другим балканским језицима (Matras 1994: 205–207).

У прилог чињеници да ромски језик треба посматрати као балканизован, Фридман истиче да су Роми дошли на територију Балкана у време када су се у балканским варијететима одвијале кључне језичке промене које су резултирале развојем заједничких морфосинтаксичких црта и да је ромски евидентно учествовао у тим променама; дате језичке црте задржале су се управо у оним ромским варијететима чији говорници су остали да живе на Балкану, док су се исте црте углавном изгубиле у варијететима заједница које су се раселиле у централне и северне делове Европе; такође, локални ромски дијалекти испољавају на колоквијалном нивоу много већи степен акомодације у односу на друге балканске језике/дијалекте (Friedman 2006: 51).⁹

Упркос присуству балканизма у различитим варијететима ромског, треба имати на уму да ромски језик није балканизован у подједнакој мери као типични представници БЈС, а као један од главних разлога наводи се чињеница да су говорници ромског одувек били мултилингвални, јер је ромски језик одувек пратила маргинализација, те га друге етничке групе нису високо вредновале, нити говориле (Friedman 2001: 148–149). Наиме, савремене теорије у домену балканске лингвистике претпостављају да су развој и ширење балканизма захтевали контактне ситуације које обухватају двосмерни билингвизам, што није случај са ромским: говорници ромског нису могли чути свој језик онако како га говоре говорници других језика, те су изостале и промене у структурама које се активирају двосмерним

⁹ Према речима Фридмана, иако су се услови за формирање Балканског језичког савеза изгубили дезинтеграцијом Отоманског царства на националне државе, праћени формирањем стандардних језика на Балкану, балкански тип мултилингвизма практикује се и даље на локалном нивоу, посебно међу Ромима (Friedman 2001: 148).

билингвизмом (Friedman 2001: 148–149, Lindstedt 2000: 294, в. и Friedman 2000б за улогу друштвених фактора у 'мањој балканизацији' ромског).

У студијама Радета Ухлика (Uhlik 1951, 1973, 1984), испитивани варијетети ромског језика третирају се као балканизовани, а и сâм Ухлик се осврће на питање степена у којем су поједини балканизми развијени у ромском.

1.2. Ухликова методологија прикућљања и анализе грађе

Називи које Ухлик користи за говоре из којих ексцерпира примере указују на то да се ради о гурбетским варијететима ромског језика. Гурбетски варијетет припада јужној грани влашке групе ромских дијалеката, говори се углавном на простору западног Балкана (Matras 2002: 7–8, Elšik/Vanišek 2020: 405) и обухвата различите говоре, а језичка варијација међу њима је ареално условљена. У радовима се експлицитно спомињу „говор Гурбета” (Uhlik 1951: 4), говори „наших Цигана” (Uhlik 1951: 9), говори „југословенских Цигана” (Uhlik 1973: 53), „влашко-цигански говори” (Uhlik 1973: 54), говори „косовских Гурбета” (Uhlik 1973: 55), као и „западногурбетски говори” (Uhlik 1973: 66, Uhlik 1984: 88) (којима се говори на простору Босне и Херцеговине), а примери се наводе и из „слободног живота чергаша”.

Ухлик истиче говоре косовских Гурбета и босанско-херцеговачких чергаша као најподесније за анализу балканизама. За косовске Гурбете наводи да су „инфилтрат” примили на почетку новог века, али није искључено да су га донели и из раније постојбине (Румуније или Бугарске) (Uhlik 1973: 55), те да је „dijalekat kosovskih Gurbeta [...] od svih ciganskih govora najpodesniji za proučavanje problema specifičnih svebalkanskih karakteristika koje se svode na моћни uticaj supstrata” (Uhlik 1973: 55).

У погледу начина прикућљања грађе од босанско-херцеговачких чергаша Ухлик наводи:

„Svi primjeri koji prate gramatička izlaganja u ovome radu uzeti su neposredno iz života bosansko-hercegovačkih čergaša koji su, i inače, gurbetski govor najbolje sačuvali. To su autentični odlomci iz svakodnevnog nomadskog života koji stoga ponekad liče na trenutne snimke iz njihovog folklora. Svaki pojedini primjer zabilježen je na licu mjesta iz usta čergaša, ito, u raznim situacijama, u skitnji, na vašaru, pod čergom kod obavljanja kalajdžijskog zanata, u društvu drumskih prosjaka, na izdržavanju kazne i u raznim drugim prilikama.” (Uhlik 1951: 20)¹⁰

10 О насељавању Гурбета истиче: „naši Gurbeti su, po svemu sudeći, došli k nama sa istočne i jugoistočne periferije naše jezičke oblasti i iz krajeva koji леже iza i pored njih. Na takav zaključak navode nas mnoge pojave i činjenice u njihovom govoru koje se svode na uticaj srpskih dijalekata i na uticaje bugarskog i rumunskog jezika” (Uhlik 1951: 30).

Ради се, дакле, о аутентичном материјалу из гурбетских говора, а као што анализирани примери у наставку овог прилога сведоче, у питању је спонтани језички материјал, као и примери из фолклорне грађе.

Када је реч о анализи грађе, Ухликова методологија је заснована на дескрипцији примера ексцерпираних из прикупљене грађе. Свака испитивана појава сагледана је, пре свега, из угла морфологије и синтаксе, премда не изостају ни повремене семантичке или прагматичке напомене, уколико су оне за дату појаву релевантне. У сврху поређења, Ухлик наводи и примере из других ромских варијетета, а најчешће из арлијског и бургијашког („грчко-циганског”), који спадају у балканску грану ромских варијетета, као и из гоптског (в. фусноту 43 у овом прилогу). Конкретне појаве које анализира Ухлик ставља и у шири балкански контекст, наводећи и како су дате појаве реализоване у различитим балканским језицима/дијалектима. Треба напоменути да у анализи примера, премда је она исцрпна, изостаје дискусија анализираних балканизма у односу на теоријске оквире присутне у балканолошкој и ромолошкој лингвистичкој литератури Ухликовог времена.

2. БАЛКАНИЗМИ

У овом одељку бавимо се балканизмима које је Ухлик анализирао у својим студијама из 1951, 1973. и 1984. године. С обзиром на то да је студија из 1973. најисцрпнија и посвећена управо балканизмима, у овом одељку највише се ослањамо на њу и из ње преузимамо највећи број примера. У циљу контекстуализације Ухликових истраживања, сваки балканизам представљамо полазећи од општих сазнања у домену савремене балканске лингвистике, а потом и у односу на постојеће податке о датој појави у области ромске лингвистике.

Раде Ухлик ромски језик несумњиво анализира као део Балканског језичког савеза, а често наводи паралеле са другим балканским варијететима. Од језичких црта које сматра балканизмима, Ухлик издваја антиципацију (редупликацију објекта), постпозитивни и препозитивни члан, регресију инфинитива и његову замену конјунктивом са везником *te*, аналитичко образовање футура I са непроменљивом партикулом *kam/ka* и датив присности. Од поменутих црта једино се датив присности не спомиње као балканизам у другим студијама у области ромске лингвистике, док су остале црте и у савременим студијама издвојене као балканизми (в. Friedman 2000б, 2001, 2006, Matras 1994, 2002).

Напомињемо да у овом прилогу наводимо примере у целости преузете из Ухликових студија (Uhlik 1951, 1973, 1984), преносећи у оригиналу и ортографска решења која је Ухлик применио у својим студијама (која се

понекад разликују од студије до студије) и оригинални превод, без интервенције аутора овог прилога. Уз примере наводимо и глосу, која садржи информацију о леми, као и њен граматички облик употребљен у реченици.¹¹ Релевантне делове примера који илуструју конкретан балканизам – подвукао је аутор овог прилога.

2.1. Анџицијација (редупликација)

Појам *анџицијација* у савременој балканској лингвистици означава се терминима *редупликација* и *удвајање*, а исте термине повремено употребљава и Раде Ухлик (Uhlik 1973).¹² Ова појава, карактеристична за балканске језике/дијалекте, обично се односи на редупликацију (директног и/или индиректног) објекта енклитичким (ненаглашеним) обликом заменице; примарни објекат може бити исказан именицом/именичком синтагмом или пуним, наглашеним обликом заменице, док је редупликовани објекат ненаглашена, енклитичка заменица.¹³ Редупликација објекта детаљно је истраживана у многим језицима/дијалектима Балканског језичког савеза (в. између осталих: Mišeska Tomić 2008 за македонски и друге балканословенске језике, Guentchéva 2008 и Krapova/Cinque 2008 за бугарски, Hill/Tasmowski 2008 за румунски, Janse 2008 за грчки, Kallulli 2008 за албански, Matras 1994, Friedman 2000b, 2006 за ромски, а посебно Friedman 1994 и 2008 за исцрпан преглед редупликације у бројним балканским варијететима).¹⁴ Међутим, питања шта тачно изазива редупликацију, шта је у домену граматике, семантике и прагматике ојачава или блокира, још увек немају коначне одговоре ни у традиционалној граматички, ни у генеративној лингвистици (Kallulli/Tasmowski 2008).

-
- 11 Скраћенице употребљене у раду: NOM – номинатив, DAT – датив, AKUZ – акузатив, INST – инструментал, AVL – аблатив, LOK – локатив, OVL – општи падеж, SG – једнина, PL – множина, F – женски род, M – мушки род, ČL – члан, DEF – одређено, PREZ – презент, PERF – прошло време, FUT – футур, IMP – императив, REM – временска удаљеност, ENKL – енклитика, PART – партикула, FUT.PART – футурска партикула, KONJ.PART – партикула конјунктива, NEG – негација, MOD.NEG – модални маркер негације.
- 12 У генеративном приступу за исту појаву најчешће се употребљавају термини *clitic doubling* (дуплирање клитике) и *clitic reduplication* (редупликација клитике).
- 13 У литератури се наводе и два структурална типа редупликације: *reprisa* (реприза) – када се објекат налази испред глагола, а редупликована клитика позиционира десно од њега, и *anticipatio* (антиципација) – када је објекат постпониран у односу на глагол, а клитика се распоређује са леве стране глагола, пратећи правила распоређивања клитике у конкретном језику/дијалекту (Krapova/Cinque 2008: 257).
- 14 Анализе редупликације објекта у балканским језицима налазимо још у 19. веку код Миклошича (Miklosich 1862), а прва систематична студија у целисти посвећена овом феномену објављена је 1978. године (Лопашов 1978).

Истраживања редупликације објекта показала су да међу различитим балканским језицима/дијалектима постоји висок степен ареалне варијације у испољавању овог феномена (Friedman 2008: 35), те да се типични балкански језици могу позиционирати на скали „македонски > албански > румунски > грчки > бугарски”, где би на левом крају скале били језици у којима на редупликацију пресудно утичу граматичка ограничења, док би на десном крају били језици са израженом прагматичком условљеношћу која подразумева да се редупликација јавља за потребе фокуса и топикализације (Friedman 2000в: 189, Friedman 2001: 156–157, Friedman 2006: 48, Friedman 2008: 35, Friedman 2011: 279, Kallulli/Tasmowski 2008: 9).¹⁵ Према Фридману, ромски језик би заузимао позицију на скали налик грчком, будући да се редупликација објекта у ромском тиче топикализованих објекатских заменица (Friedman 2008: 56–58), а у литератури се недвосмислено наводи да редупликација у ромском језику није граматикализована, већ се јавља на нивоу дискурса (Friedman 2001: 157–158, Matras 2002: 174).

Редупликација објекта у ромском језику посматра се као иновација која се развила у оним варијететима ромског којима се говори на Балкану, а то су варијетети балканске и влашке групе дијалеката (Matras 2002: 173). Фридман наводи да је редупликација објекта присутна у ромским варијететима којима се говори у Македонији и Албанији (реч је о варијететима који припадају балканској групи ромских дијалеката), али да се ради о релативно маргиналном феномену, чија је маргиналност условљена чињеницом да се ромски језик услед једносмерног мултилингвизма иначе позиционира на периферију БЈС (Friedman 2008: 59). У приручнику о влашком ромском, Јан Хенкок (Ian Hancock) ову појаву не анализира експлицитно као редупликацију, али наводи да се дужи и краћи облици личних заменица у косом падежу могу јавити у истој реченици и наводи примере „dikhel ma man” / „man dikhel ma” ’Он/Она ме види.’ (Hancock 1995: 63). Примери редупликације објекта забележени су и у гурбетском варијетету ромског којим се служе Роми из (Косовске) Митровице који су мигрирали у Италију (Leggio 2011: 105).

Под појмом антиципације/редупликације Раде Ухлик подразумева појаву „kad unaprijed najavljujemo subjekat koji nailazi, ili kad ponavljamo subjekat koji je prije toga već spomenut u istoj rečenici” (Uhlik 1973: 55). Треба, међутим, нагласити да се примери наведени уз ову дефиницију односе на случајеве употребе заменичког субјекта који се уз ромски глагол ’имати’ изражава акузативом (в. примере [1] и [2] у значењу ’Ја имам две куће’),

15 За позиционирање арумунских варијетета в. Friedman 2011: 279, за варијетете призренско-тимочке дијалекатске области в. Friedman 2006: 48, Friedman 2000в: 190.

премда Ухлик касније у тексту за исту појаву употребљава и термин 'директни објекат'.¹⁶

- [1] *Man* *hi* *ma* *duj* *čera*.
 ја.АКУЗ бити.ПРЕЗ.3СГ ја.АКУЗ.ЕНКЛ два кућа.НОМ.ПЛ.М
 'Ја има двије куће.' (Uhlik 1973: 56)
- [2] *Hi* *ma* *man* *duj* *čera*.
 бити.ПРЕЗ.3СГ ја.АКУЗ.ЕНКЛ ја.АКУЗ два кућа.НОМ.ПЛ.М
 'Јест ме мене два куће.' (Uhlik 1973: 56)

Оба примера илуструју редупликацију, односно употребу наглашеног облика акузатива личне заменице 1. лица једнине (*man*) и редуликованог енклитичког (ненаглашеног) облика исте заменице (*ma*). Треба напоменути да у ромском језику емфатички и енклитички облик акузатива једнине заменица имају један облик у трећем лицу мушког рода (*le*) и трећем лицу женског рода (*la*), за разлику од заменица у првом лицу (*man* – *ma*) и другом лицу (*tut* – *tu*), код којих постоји јасна разлика између наглашеног и ненаглашеног облика. У првом, другом и трећем лицу множине се такође користи један облик за наглашене и ненаглашене заменице у акузативу (*aten*, *tumen*, *len*). Како Ухлик наводи, заменица је наглашена када стоји на почетку реченице, испред глагола (Uhlik 1973: 57).¹⁷

Иако се у раду из 1973. велики број примера односи на редупликацију уз глагол 'имати', Ухлик наводи да се примери попут [1] и [2] не морају схватити као антиципација, те уколико „*dvojni izraz hi la shvatimo kao jednu cjelinu, hila [...] onda se anticipacija rasplinjuje*”. Такође истиче да се у примерима са глаголом 'имати' акузативни објекат не осећа у говору као акузатив, већ као једна реч са глаголом. У вези са ромским глаголом 'имати' у литератури се као балканизам посебно издваја појава 'дуплираних акузатива' (енгл. *double accusatives*) (уп. Фридманов пример „*si man maro*” 'ја imam hleb' (Friedman 2000б: 98)).

16 Фридман такође наводи да се у балканским дијалектима ромског, услед недостатка лексикализованог глагола у значењу 'имати', користе егзистенцијалне конструкције које захтевају енклитичку заменицу у акузативу (Friedman 2008: 57). Ради се о врсти редупликације која је карактеристична за ромски језик којим се говори на Балкану (Friedman 2008: 57) и једини је тип обавезне (граматикализоване) редупликације у ромском који не постоји у другим балканским језицима (Friedman 2000в: 191, Friedman 2001: 158). Матрас такође наводи да се редупликација најчешће среће код посесора који се у ромском употребљава у независном косом падежу или падежу директног објекта (Matras 2002: 173).

17 Фридман издваја ромски као 'проблематичан' у домену опозиције између наглашених и клитичких облика заменица, будући да та опозиција није јасна у многим дијалектима ромског, а дијалекти у којима постоји разлика између дужих и краћих облика заменица могу и дуже облике употребити као редуликоване (Friedman 2000в: 195–196).

У вези са примерима [1] и [2] Ухлик као функцију редупликације наводи наглашавање: „U prvom primjeru акценат лежи на рјечци *man*, којом се истиче ко је власник, док у овом другом примјеру реченични нагласак носи помоћни глагол *hi* (jest, je), којим се обилежава посједовање” (Uhlik 1973: 56). Када је реч о функцији антиципације, Ухлик наводи да се антиципација употребљава у случајевима када се нешто жели посебно истаћи, па тако у вези са употребом антиципације уз глагол 'имати' такође истиче: „Ако постоји потреба да посебно истакнемо однос посједовања или да нарочито нагласимо однос обавезе, ми ћемо бити принуђени да прибјегнемо simultаној, двојструкој употреби једног те истог члана реченице. То се обично постиже на тај начин што се напријед помери емфатични облик dotyчне замјенице” (Uhlik 1973: 56). Оваква Ухликова анализа потврђује наводе о прагматичком, дискурсно условљеном карактеру редупликације у ромском (Friedman 2000b, 2008, Matras 2002). Фридман истиче да прагматичка функција редупликације омогућава да се фокус смести на иницијални или пресупонирани елемент (Friedman 2000b: 193).

У примерима [1] и [2] посебно треба обратити пажњу на ред речи, будући да илуструје важну карактеристику прономиналног система у ромском (па и саме редупликације), а то је поствербална употреба ненаглашене заменице: „Dok емфатична замјеница *man* може да стоји и прије и после помоћног глагола *hi*, dotle njen slabije naglašeni, krnji oblik *ma* може да заузме мјесто само после њега” (Uhlik 1973: 56). Исту појаву, осим примера [1] и [2], илуструју и примери [3] и [4], у којима видимо да се ненаглашена, редупликована заменица (*tu*) мора употребити поствербално, без обзира на распоред наглашеног облика:¹⁸

- [3] *Tut si tu ċi dej*
 ti.AKUZ biti.PREZ.3SG ti.AKUZ.ENKL tvoj.NOM.SG.F majka.NOM.SG.F
thaj ċo dad.
 i tvoj.NOM.SG.M otac.NOM.SG.M
 'Ti imaš svoju majku i svog oca.' (Uhlik 1973: 57)
- [4] *Si tu tut romni.*
 biti.PREZ.3SG ti.AKUZ.ENKL ti.AKUZ žena.NOM.SG.F
 'Ti imaš ženu.' Bukv.: 'Jest te tebe žena.' (Uhlik 1973: 57)

Анализе емфатичке функције редупликације у ромском, као и реда речи у односу на глагол, које Ухлик предлаже у складу су са савременим сазнањима о овој појави у ромском, будући да је реч о конструкцији која укључује топикализовани пацијенс и кореференцијалну резумптивну за-

18 Поменути распоред заменичких клитика у ромском не важи само за редупликацију, већ представља један од кључних синтаксичких елемената у којима ромска синтакса показује отпорност на промене изазване језичким контактом (Friedman 2001: 156).

меницу у поствербалној позицији (Matras 2002: 173). Фридман такође наводи да је емфатичка редупликација типична за балканске језике (Friedman 2006: 48).

Ухлик издваја „праву”, односно „класичну” антиципацију, која се односи на случајеве када се поновљена реч јавља у истом лицу, броју и роду као реч на коју се односи (Uhlik 1973: 58), као у примеру [5] именичка синтагма *e thagare* и заменица *le*. На слагање у овим категоријама у балканским језицима указује и савремена литература (Kallulli/Tasmowski 2008б: 2).¹⁹

- [5] *E thagare, najsja le čhavo.*
 ČL car.AKUZ.SG.M biti.NEG.3SG.REM on.AKUZ sin.NOM.SG.M
 'Car nije imao sina.' Bukv.: 'Cara, ne bijaše njega sin.' (Uhlik 1973: 59)

У погледу избора врсте речи која ће бити антиципирана, Ухлик наводи примере у којима је објекат исказан именицом/именичком синтагмом (*e čore* у [6a], *e grasnja* у [7a] и *gala rovlja* у [8]) или заменицом (*le* у [6b], *la* у [7b] и *la* у [7в]), а редупликована заменица може бити мушког или женског рода једнине или множине у зависности од рода и броја речи на коју се односи. У примеру [7в], осим наглашене и ненаглашене заменице женског рода (*la*), јавља се на крају реченице и именичка синтагма у апозицији (*lese bibija*), што није редак случај у редупликацији.

[6] мушки род једнине

- a. *E čore šaj²⁰ xana le e džuva.*
 ČL siromah.AKUZ.SG.M моћи поjesti.3PL.REM on.AKUZ ČL vaška.NOM.PL.F
 'Siromaha bi mogle vaše ispecati.' Bukv.: 'Siromaha моћи поjele bi njega vaše.'
 (Uhlik 1973: 60)

- б. *Le ni mukle le an piro čher.*
 on.AKUZ NEG pustiti.PERF.3PL on.AKUZ u svoj.OBL.SG.M kuća.OBL.SG.M
 'Njega nisu pustili u svoju kuću.' (Uhlik 1973: 60)

[7] женски род једнине

- a. *E čhavore makhle la, e grasnja čik.*
 ČL dete.NOM.PL.M umazati.PERF.3PL ona.AKUZ ČL kobila.AKUZ.SG.F blato.NOM.SG.F
 'Djeca su umazala kobilu blatom.' (Uhlik 1973: 60)

- б. *La sikavena la so te čerel.*
 ona.AKUZ učiti.3PL.REM ona.AKUZ šta KONJ.PART raditi.PREZ.3SG
 'Učili su je šta da radi.' (Uhlik 1973: 60)

19 Под класичном антиципацијом Ухлик подразумева и случајеве у којима се прво појављује заменица, па онда именица (јер тада заменица заиста антиципира именицу), али наглашава да се у његовом раду антиципација односи и на случајеве када се именица налази испред заменице (Uhlik 1973: 61).

20 Глагол *šaj* 'моћи' у ромском је непроменљив.

v. *Me la akhardem la lese*
 ja.NOM ona.AKUZ zvati.PERF.1SG ona.AKUZ njegov.AKUZ.SG.F
 'Ја nisam zvaо njenu tetku.' (Uhlik 1973: 60)

[8] множина

Tumen ni troman te idaren
 vi.NOM NEG smeti.PREZ.2PL KONJ.PART nositi.PREZ.2PL
len gala rovlja.
 oni.AKUZ ovaj.POK.ZAM.AKUZ.PL štap.AKUZ.PL.F
 'Vi ne smijete odnijeti ove štapove.' (Uhlik 1973: 61)

Осим бројних примера који илуструју појаву антиципације уз ромски глагол 'имати' (уп. [1]–[5]), Ухлик посебно издваја антиципацију уз ромске глаголе *dav* 'дати' ([9], [10]) и *mol* 'вредети, важити'²¹ ([11]). Глагол *dav* 'дати' у значењу 'поклонити' у ромском тражи и директни и индиректни објекат у акузативу (за разлику од српског, али и многих других језика, у којем је индиректни објекат уз глаголе давања исказан дативом). Према Ухлику, употреба два акузатива доводи до забуне, а редупликација је средство којим се разрешава евентуална двосмисленост (уп. пример [9] у коме се редупликацијом наглашава индиректни објекат). Међутим, и поред редупликације „postoji ponekad i dalje mogućnost nesporazuma” (Uhlik 1973: 64), уп. пример [10] који може имати два наведена значења.²²

[9] *De ma tu man!*
 dati.IMP.2SG ja.AKUZ.ENKL ti.NOM ja.AKUZ
 Bukv.: 'Daj me ti mene!' (Uhlik 1973: 63)

[10] *Amare pheja na dava la.*
 naš.AKUZ.SG.F sestra.AKUZ.SG.F NEG dati.FUT.1SG ona.AKUZ
 'Našu sestru neću dati.' / 'Našoj sestri neću dati.' (Uhlik 1973: 64)

[11] *Len mol len but galbeja.*
 oni.AKUZ vredeti.PREZ.3SG oni.AKUZ mnogo zlatnik.OBL.PL
 'Oni vrijede mnogo zlatnika.' (Uhlik 1973: 66)

Појава редупликације, ипак, не мора бити условљена избором глагола, те су чести примери редупликације и уз друге глаголе који би припада-

21 Глагол *mol* се не мења у лицу и броју и има само два облика – презент (*mol*) и перфекат (*mola*) (Uhlik 1973: 65).

22 Осим у вези са глаголом у значењу 'дати', Ухлик не анализира редупликацију уз друге глаголе који захтевају индиректни објекат. Редупликација индиректног објекта не издваја се посебно ни у другим радовима који се баве редупликацијом објекта у ромском језику (в. Friedman 2000б, 2006, 2008), премда је ова појава изузетно заступљена у другим балканским језицима (Лопашов 1978, Friedman 2008: 40).

2006: 48), које указују на то да се редупликација јавља: а) код фронтраних објеката (енгл. *fronted objects*), који су померени на прву позицију у реченици (уп. [6a]); б) код нефронтраних објеката (енгл. *non-fronted objects*), одн. објеката који остају у иницијалној позицији у реченици (уп. [7a]), која је у ромском типично поствербална; в) као емфатичка редупликација (уп. [6b]). Фридман наводи да у ромском постоји и редупликација са релативном заменицом, премда није потпуно граматикализована (Friedman 2006: 48). Ухлик не наводи примере редупликације са релативном заменицом (Uhlik 1973).

Сумирајући Ухликова запажања о антиципацији/редупликацији, треба нагласити да су релевантна и из угла савремених студија ове појаве. Наиме, у уводном делу тематског зборника који је у целости посвећен појави редупликације објекта у балканским језицима/дијалектима (Kallulli/Tasmowski 2008), ова појава анализира се у оквиру неколико тема: степен распрострањености и варијација у редупликацији објекта у оквиру БЈС и ван њега; ограничења у вези са аргументским статусом редупликованих елемената (да ли је реч о директном или индиректном објекту), ограничења у погледу категорије којој редупликовани елементи припадају (заменички или лексички елементи), семантичка ограничења (да ли је елемент одређен, специфичан, пресупониран или не), прагматичка ограничења (да ли је редупликовани елемент топикализован и да ли је везан за дискурс); дистрибуција у времену и простору и могући утицај језичког контакта; веза између клитике и елемента који је њоме поновљен, посебно у вези са позицијом у односу на глагол (Kallulli/Tasmowski 2008: 3). Иако Ухлик не употребљава термилошки апарат савремене лингвистике, видимо да се његова перцепција појаве антиципације у ромском језику креће у релевантним истраживачким оквирима који важе и у области савремене (балканске) лингвистике, будући да и сâм Ухлик издваја као релевантне следеће категорије: синтаксичку функцију антиципираног елемента (субјекат, објекат), врсту речи (именица, заменица), дистрибуцију условљену избором глагола, као и посебно истицање неког односа као функцију антиципације (из угла прагматике, ради се о топикализацији) (Uhlik 1973).²⁵

2.2. Члан

Сви балкански језици/дијалекти познају одређени члан, а међујезичка варијација у реализацији одређеног члана условљена је јединственом комбинацијом врсте одређеног члана и структуре именичке синтагме уз коју члан стоји (Lindstedt 2000: 238), као и различитим морфолошким, синтак-

25 Осим из гурбетског, Ухлик наводи примере антиципације и у бургијашком (грчко-циганском), албанском, арумунском (цинцарском) и новогрчком језику (Uhlik 1973: 56, 62).

сичким, прагматичким, семантичким и прозодијским ограничењима која карактеришу конкретне варијетете. Балкански језици/дијалекти структурно се најочљивије разликују према позицији коју члан заузима у односу на именицу. Тако је одређени члан у новогрчком и ромском језику самосталан и препозитиван, односно стоји испред именице/именичке синтагме коју одређује, док је члан у другим балканским језицима/дијалектима (албанском, балканороманским и балканословенским) – постпозитиван, односно представља везану морфему која се у виду суфикса или енклитике позиционира иза именице или неког њеног модификатора (Асенова 2002: 123–140, Мишеска Томић 2004а: 15). У балканској лингвистици значајан број студија посвећен је овом феномену на материјалу различитих језика/дијалеката, како његовим морфолошким и синтаксичким карактеристикама, тако и прагматичким и семантичким условима и ограничењима који утичу на његову употребу (в. између осталих, Асенова 2002 за преглед развоја одређеног члана у различитим балканским језицима, Mladenova 2007 за бугарски, Campos/Stavrou 2004 за арумунски и новогрчки, Ortman/Popescu 2000 за румунски, Dobrovie-Sorin/Giurgea 2006 за румунски, албански и бугарски, Lekakou/Karatsareas 2016 за варијетете грчког).²⁶ У истраживањима постпозитивног члана доминирају питања његовог морфолошког статуса као суфикса или енклитике, док је у истраживањима препозитивног члана доминантно питање позиције члана у оквиру детерминаторске фразе. У погледу порекла одређеног члана у многим језицима/дијалектима чест предмет истраживања је веза између одређеног члана и демонстратива и теза да се одређени члан развио процесом граматикализације од демонстративних заменица (в. Boretzky 2000).

У ромском језику одређени члан представља панромску црту, али за разлику од већине балканских језика није постпозитиван, већ препозитиван: *o čhavo* 'дечак' (Friedman 2000б: 101). Одређени члан у ромском језику у потпуности је развијен, а у већини ромских дијалеката користи се регуларно и често је обавезан и у оним варијететима чији говорници већ генерацијама нису у контакту са језиком који има члан, а такав је случај и са гурбетским ромским којим се говори у Србији и Босни (Boretzky 2000: 31).²⁷

Матрас сматра да је препозитивни члан у ромском активан контактом са грчким језиком, али да није позајмљен из њега упркос бројним сличностима (Matras 2002: 96). Претпоставља се да се члан у ромском поја-

26 Прве анализе одређеног члана у балканским језицима/дијалектима налазимо још у 19. и првој половини 20. века у првим радовима у области балканске лингвистике (в. Kopitar 1829, Sandfeld 1930), што сведочи о проминентности овог балканизма у бројним варијететима.

27 Одређени члан јавља се у већини ромских дијалеката, али је ишчекао из неких дијалеката северне групе којима се говори у Русији, Пољској и балтичким земљама, као резултат контакта са језицима који се тамо говоре (Friedman 2006: 49, цитира Вентцел/Черенков 1976: 329).

вио у фази развоја раног ромског (енгл. *Early Romani*), у византијском периоду (почев од 10. и 11. века), пре дисперзије ромских дијалеката (Matras 2002: 96).

Члан је у ромском једнословна реч, не може се јавити ван именичке синтагме, не може бити наглашен или одређен другим елементима и, за разлику од других балканских варијетета, није постао суфикс или неки други елемент у именичкој синтагми (Boretzky 2000: 55). Одређени члан се мења у роду, броју и делимично падежу, а облици члана показују висок степен међудијалекатске варијације (Boretzky 2000: 31, Matras 2002: 96–97). У влашкој групи дијалеката, члан може имати следеће облике: *o* (НОМ.СГ.М), *i/e* (НОМ.СГ.Ф), *(l)e/əl/ol* (НОМ.ПЛ), *(l)e* (ОВЛ.СГ.М), *(l)a/e* (ОВЛ.СГ.Ф), *(l)e/o(l)* (ОВЛ.ПЛ) (Matras 2002: 97, в. и Hancock 1995: 57). Норберт Борецки (Norbert Boretzky) у влашким варијететима региструје следећу дистрибуцију члана: парадигма А, која је реализована у влашким варијететима попут војвођанског калдерашког, ловара и гурбетског у Војводини, Босни и делимично на Косову, обухвата облике: *o* у НОМ.СГ.М, *e* у НОМ.СГ.Ф, НОМ.ПЛ и свим облицима косих падежа, док парадигма Б, која је реализована у влашким варијететима „Džambazi” на Косову, влашким у Атини и бугарским варијететима налик гурбетском, обухвата облике: *o* у НОМ.СГ.М, *i* у НОМ.СГ.Ф, *e* у ОВЛ.СГ.М и ОВЛ.СГ.Ф, *e* (*o*) у множини (Boretzky 2000: 36–37). У гурбетском варијетету којим се служе Роми из Косовске Митровице настањени у Италији употребљавају се следећи облици: *o* (НОМ.СГ.М), *i* (НОМ.СГ.Ф), *e* (НОМ.ПЛ и сви коси падежи) (Leggio 2011: 83).²⁸

Одређени члан налази се на првој позицији у именичкој синтагми, испред придева у функцији атрибута, на пример, *o phuro rom* ‘стари човек’ и конгруира са именицом (Boretzky 2000: 41, Matras 2002: 97). Међутим, члан се употребљава и испред личних имена, а у појединим дијалектима и испред показних заменица, као и испред постпонираних придева у функцији атрибута (Matras 2002: 98, Friedman 2006: 49). У неким влашким и балканским варијететима ромског члан се може комбиновати са демонстративном заменицом, као у примеру *kadava o rom / o rom kadava* ‘овај човек’ (Iglă 1996: 40). С обзиром на то да ове конструкције не постоје у варијететима којима се говори ван територије Балкана, претпоставља се да се ради о касном балканизму (Matras 2002: 97).

Прагматичка употреба одређеног члана је у складу са универзалном употребом одређеног члана: чланом се упућује на ентитете који се могу идентификовати (или су претходно споменути у дискурсу или су доступни на основу говорне ситуације или путем општег знања и сл.) (Matras 2002: 98). Борецки наводи неколико различитих типова прагматичке употребе члана: анафоричка употреба, катафоричка употреба, директна ситуативна употреба (Boretzky 2000: 46–48). О семантичкој употреби члана говоримо

28 За дистрибуцију облика чланова у другим ромским варијететима в. Boretzky 2000.

када је неопходно заједничко знање говорника и саговорника како би се идентификовао референт у одређеном изразу (Boretzky 2000: 48), а у семантичке употребе спадају: асоцијативна анафоричка употреба, апстрактна ситуативна употреба,²⁹ анамнестичка употреба, други типови употребе (нпр. генеричка употреба; употреба уз лична и друга имена; употреба после прилога *sar* 'као' – карактеристична за калдерашки, гурбетски и ерли варијетет, али и грчки, албански и румунски језик; употреба уз градивне именице) (Boretzky 2000: 48–54).

Раде Ухлик у својим студијама анализира два типа одређеног члана у ромском језику: препозитивни (предњи) члан и постпозитивни (задњи) члан (Uhlik 1951, 1973). У погледу препозитивног члана, Ухликова запажања углавном су у складу са савременим лингвистичким анализама одређеног члана у ромском језику (Boretzky 2000, Friedman 2000b, Matras 2002). Међутим, у ромолошким и балканолошким студијама нигде се не спомиње постпозитивни члан у ромском, а Виктор Фридман наглашава да се Ухликови примери подведени под појам постпозитивног члана не могу тако анализирати (Friedman 2000b: 99).

Када је реч о *йосиййозиийивном* (задњем) члану, Ухлик истиче да је он пореклом показна заменица, да стоји иза именице као суфикс, односно „umrtvljeni članski nastavak”, да је чврсто срастао с претходном речју с којом чини нераздвојну целину и да више нема никакву деиктичку функцију (Uhlik 1951: 10, Uhlik 1973: 67–68).

У вези са пореклом, Ухлик наводи да је постпозитивни члан „jedan od oskudnih ostataka paleobalkanskog jezičkog supstrata” (Uhlik 1951: 10), те да „potiče još iz vremena kad su Gurbeti živjeli na istočnom Balkanu, gdje su ga preuzeli, po svoj prilici, iz rumunskog jezika” (Uhlik 1973: 68). Јавља се местимично у влашким дијалектима на североистоку Балкана, у западногурбетском се одржава без икакве функције, док га у групи турско-грчких говора нема (Uhlik 1973: 68).

Број именица са задњим чланом је ограничен и ради се махом о турским и словенским позајмљеницама, мада су и речи позајмљене из словенских језика често пореклом из других језика (Uhlik 1951: 13). „Riječi koje su Gurbeti negdje zajedno sa članom primili kao adstrat iz jezika domaćeg življa na istočnom Balkanu imaju i danas poseban status pozajmljenica” (Uhlik 1973: 68).

Члан се у гурбетском јавља у виду суфикса (словенског порекла) *-va* код именица женског рода (*testerava* 'pila', *đečermava* 'starinski prsluk') (Uhlik 1973: 68), са множинским облицима на *-ve* (*kadifave*, *šerpenjave*) (Uhlik 1951:

29 Сродни апстрактно-ситуативним концептима су временски концепти који се могу употребити без члана када је именица употребљена у косом падежу (нпр. *kurke* бугурцијски 'у недељу', али обавезно са чланом ако је именица у номинативу или акузативу, као и иза предлога, нпр. *pal o pandž berš* 'после пет година' (словачки ромски)) (Boretzky 2000: 48–54).

13).³⁰ Иако неке именице мушког рода могу добити исти члански наставак за женски род, прво добијају вокал (*kazanava*, *tavanava*) (Uhlik 1951: 14). Међутим, недостају наставци за јединину и множину именица мушког рода (Uhlik 1951: 11). Код позајмљеница средњег рода на *-o* и *-e* које су Гурбети преузели из румунског додаје се само вокал *-a*, уместо чланског наставак *-va* (*vrema* 'vreme', *toamna* 'jesen') (Uhlik 1973: 68),³¹ док се код оријентализама који се завршавају на вокал *-e* он замењује вокалом *-a* и на то се надовезује члан *-va* (*čebava* 'čebe', *dugmava* 'dugme') (Uhlik 1973: 69). Речи које се завршавају на *-va* такође добијају члан *-va* (*kahvava* 'kafa'), а исти члан се јавља и код малог броја „srpskohrvatskih riječi” (*zavrzlamava*, *maglava*) (Uhlik 1973: 69). У деминутиву, наставак позајмљених именица са чланом је *-vica*: *pendžeravica* 'prozorčić' (Uhlik 1973: 69), *fajdavica* (Uhlik 1951: 14). Један део позајмљеница може се јавити са чланом или без њега (*makina* – *makinava* 'mašina', *pendžera/pendžeri* – *pendžerava* 'prozor') (Uhlik 1973: 69, 1951: 17).

Можемо претпоставити да се Ухликова анализа суфикса *-va* у позајмљеницама оријенталног и словенског порекла ослања на анализу доминантно распрострањеног постпозитивног члана у другим балканским језицима/дијалектима, пре свега словенским, а Ухлик наводи и да се исти члан данас јавља у бугарском и македонском (Uhlik 1973: 68, Uhlik 1951: 12). Осим у везу са балканословенским чланом, Ухлик постпозитивни члан у ромском доводи у везу и са румунским постпозитивним чланом и наводи да је „taj slavizam identičan i sa rumunskim postpozitivnim članom-sufiksom *-ua*”, а као примере наводи речи попут *steaua* 'zvijezda' (Uhlik 1973: 68) и *kafenjava* (*kafanava*) 'kafana' (Uhlik 1951: 12). Међутим, Виктор Фридман истиче да Ухлик погрешно анализира наставак *-va* као члан у позајмљеницама, јер иако овај суфикс може бити повезан са категоријом одређености у румунском језику, он нема такву граматичку нијансу у ромском (Friedman 2000б: 99). Ово потврђују и сами Ухликови наводи у вези са одсуством продуктивности задњег члана, јер се његов самостални значај изгубио, не служи више за грађење одређеног облика именица, а наставци члана не могу се више произвољно додавати било којој именици (Uhlik 1951: 10–11), те да су члански наставци изгубили активну чланску службу и да се више не осећају као члан (Uhlik 1951: 14). Томе у прилог иду и примери у којима је уз именице са наставком *-va* употребљена и „rječca neodređenog karaktera”, као у примерима: *jekh cincava* 'jedna bodljika' и *nesavi burmavica* 'neka burmica' (Uhlik 1951: 15), у којима се, да се наставак *-va* заиста може интерпретирати одређено – не би могла употребити реч са неодређеним значењем.

30 У речнику гурбетског варијетета којим се говори у Књажевцу, у источној Србији, такође су наведене именице са наставком *-va*: *bočava* 'suknja', *bojava* 'boja', *kafava* 'kafa', *sarmava* 'sarma' (Čirković/Mirić 2017).

31 Ухлик наводи да је у румунском језику велики број славизама средњег рода добио наставак за женски род, укључујући и турцизме који су преко словенских језика доспели у румунски. Из тих разлога данас и у гурбетском срећемо речи са наставком *-a*: *vrema*, *sita*, *vedra*, *čebava* (Uhlik 1951: 19).

Када је реч о *препозицијивном (предњем) члану* у ромском, Ухлик наводи да је он у гурбетском виталан, да је „odvojen od riječi koju prati i određuje. On ne nosi naglasak, već se naslanja na odnosnu riječ s kojom u izgovoru čini jednu celinu” (Uhlik 1973: 69).

Ухлик сматра да је одређени члан настао од показне заменице: „Ponekad, kad se desi da treba nešto naročito naglasiti i precizirati, član ustupa mjesto pokaznoj zamjenici, od koje je starinom i postao” (Uhlik 1973: 69). Развој препозитивног одређеног члана од демонстративне заменице опште је прихваћена идеја о пореклу члана у ромском језику и у савременој литератури. Наиме, Борецки наводи да се одређени члан развио процесом прогресивне граматикализације од демонстративних елемената у адноминалној позицији у различитим контекстима употребе (Boretzky 2000: 54–59), а Матрас сматра да је појава одређеног члана резултат унутрашње граматикализације анафоричких елемената (Matras 2002: 198).

У вези са пореклом, Ухлик наводи да је препозитивни члан преузет од „domorodaca na jugu i jugozapadu Balkana” (Uhlik 1973: 69), односно „Cigani su ga vjerovatno primili iz novogrčkog jezika, ito, roodavno” (Uhlik 1951: 3). Претпоставка да је одређени члан у ромском позајмљен из новогрчког потиче из најранијих разматрања члана у ромском (в. Paspati 1870, између осталих). Међутим, у савременој литератури се наводи да препозитивни члан у ромском није позајмљен из новогрчког упркос бројним сличностима: члан се у оба језика налази на првој позицији у именичкој синтагми, изражен је вокалом у номинативу, у косим падежима најчешће има структуру консонант–вокал, члан нема наглашених облика, не постоји изолована демонстративна употреба, а члан се употребљава испред личних имена и у оним дијалектима ромског који су територијално удаљени од подручја Грчке; иако члан није позајмљен из новогрчког, утицај овог језика на развој члана је евидентан имајући у виду наведене сличности, али и чињеницу да други нови индоаријски језици (енгл. *New Indo-Aryan*) и језици на Блиском истоку немају одређени члан, а да је он у другим балканским језицима/дијалектима постпозитиван (Boretzky 2000: 59, Matras 2002: 198).

Када је реч о облицима одређеног члана, Ухлик наводи да се уз именице мушког рода у номинативу јединине, као и у акузативу јединине именица које означавају неживо употребљава члан *o*, док је у свим другим падежима оба рода и оба броја члански облик *e* (и местимично *i*)³² (Uhlik 1951: 4,

32 На исту дистрибуцију члана (*o* и *e*) указује и речник Ćirković/Mirić 2017. У вези са употребом облика *i* Ухлик наводи да се ради о старијем чланском облику (који је као такав вероватно преузет из новогрчког језика), а који се јавља у југоисточним областима Југославије „u govoru onih Gurbeta i njima srodnih Cigana koji stoje pod jačim uticajem takozvanih nevlaških Cigana” (Uhlik 1951: 8). Ухлик такође скреће пажњу на чињеницу да се самогласници који представљају чланове јављају и као ознаке за род и број на придевима, придевским заменицама и другим речима (нпр. партицип глагола) које испољавају разлику у роду и броју (Uhlik 1951: 8–9).

Uhlik 1973: 70).³³ Примери [14]–[19] илуструју употребу члана у различитим падежима: номинатив [14], генитив [15], датив [16], акузатив [17], аблатив [18], локатив (препозиционал) [19].

[14]

- a. *Eke o muroj, naš!*
 PART ČL vampir.NOM.SG.M bežati.IMP.2SG

'Evo vampira, bježi!' (Uhlik 1973: 70)

- б. *Užardah leh e buzni.*
 ogrebatı.PERF.3SG.REM on.AKUZ ČL koza.NOM.SG.F

'Koza ga je ogrebla.' (Uhlik 1951: 21)

- [15] *Bi e mohko*³⁴
 bez ČL obraz.GEN.SG.M

'Bez obraza.' (Uhlik 1973: 71)³⁵

- [16] *Ni e čiraće džungalipe naši nisar čerel.*
 neg ČL mrav.DAT.SG.F zlo.AKUZ.SG.M ne moći nikako učiniti.PREZ.3SG

'Ni mravu ne može zla da učini.' (Uhlik 1951: 23)

- [17] *E manušeh šaj astarel dar golehtar.*
 ČL čovek.AKUZ.SG.M moći uhvatiti.PREZ.3SG strah.NOM.SG.F taj.POK.ZAM.ABL.SG

'Čovjeka može uhvatiti strah od toga.' (Uhlik 1973: 71)

- [18] *E phuri zalisalji e bokhatar.*
 ČL starica.NOM.SG.F zaneti-se.PERF.3SG.F ČL glad.ABL.SG.F

'Starica se zanijela od gladi.' (Uhlik 1973: 71)

[19]

- a. *Lehko muj sar e džukhlehte.*
 njegov.NOM.SG.M obraz.NOM.SG.M kao ČL pas.LOK.SG.M

'Njegov obraz kao u psa.' (Uhlik 1973: 71)

- б. *Mulem pala late, e bare šukate.*
 umreti.PERF.1SG za ona.LOK.SG ČL velik.OBL.SG.F lepatica.LOK.SG.F

'Umrijev za njom, velikom ljepoticom.' (Uhlik 1951: 27)

33 Ухлик указује и на ареалну варијацију у употреби члана, наводећи да неке речи траже мушки или женски члан „kako u kome kraju”, на пример *o (e) taxtaj 'čšaš, o (e) paramiči 'pripovjetka'* (Uhlik 1951: 4).

34 Реч је о генитиву именице *muj* 'уста, лице', коју Ухлик преводи као 'образ'.

35 У вези са генитивом треба нагласити да генитив именице у функцији придева задржава свој члан (*e*), чак и испред именица мушког рода у номинативу где се очекује члан *o*, као у примеру *e barrehko čer* 'kamena kuća' (Uhlik 1951: 22), где је именица *čer* 'кућа' мушког рода и у номинативу, а придев *barrehko* 'камени' по пореклу је генитив именице *barr* 'камен' и из тих разлога се испред њега употребљава облик члана *e*, карактеристичан за именице употребљене у косим падежима. Међутим, Ухлик наводи да се у пракси среће све чешће облик члана *o* у оваквим случајевима и претпоставља да ће ова употреба временом преовладати (Uhlik 1951: 22).

36 Одричан облик глагола 'моћи' у ромском језику гласи *našti* и непроменљив је.

Препозитивни члан стоји испред именица у свим падежима осим у вокативу (Uhlik 1951: 25, Uhlik 1973: 70), а на одсуство члана уз именице у вокативу указује се и у литератури о влашким варијететима ромског (в. Hancock 1995: 57). Члан се често изоставља и уз именице у инструменталу, посебно када означава средство, у прилошкој служби или када замењује придев (Uhlik 1951: 26), на пример, *ciknidaha plečinta 's koprivom pita'* (Uhlik 1973: 71), а може се изоставити и испред именица у другим косим падежима (Uhlik 1951: 24–27).

У домену прагматичке употребе, Ухлик истиче да се одређени члан у гурбетском углавном употребљава на сличан начин као у другим језицима и да је основна функција члана да означи нешто одређено или познато (одређени предмет или одређено лице), као и сваку ствар или свако биће исте врсте (Uhlik 1951: 21), а слична запажања срећемо и у савременим радовима (Boretzky 2000, Matras 2002).

Члан се обавезно употребљава испред личних и властитих имена, као у примерима [20] и [21] (Uhlik 1951: 28–29).

- [20] *Amen mardam thavali e Petreha.*
 mi.NOM tući.PERF.1PL razgovor.AKUZ.SG.F čl Petar.INST.SG.M
 'Zbijali smo šalu sa Petrom.' (Uhlik 1951: 28–29)
- [21] *Q Saraj hi šukar thaj buhljardo.*
 čl Sarajevo.NOM.SG.M biti.PREZ.3SG lep i prostran.NOM.SG.M
 'Sarajevo je lijepo i prostrano.' (Uhlik 1951: 29)

Ухлик примећује да је употреба одређеног члана често недоследна, произвољна, те да се члан понекад користи тамо где не би требало, или не користи тамо где је његова употреба обавезна (Uhlik 1951: 28). Употреба члана није увек обавезна, као у примеру [22], где је именица *paj* 'вода' на крају исказа употребљена без члана. Изостављање члана може допринети и разлици у значењу, као у примеру [23], где је у реченици у (б) употребљена апстрактна именица без члана уместо прилога (Uhlik 1973: 72).

- [22] *O paj tatar, o paj šudrar,*
 čl voda.AKUZ.SG.M grejati.IMP.2SG čl voda.AKUZ.SG.M hladiti.IMP.2SG
 o paj ačhel paj
 čl voda.NOM.SG.M ostati.PREZ.3SG voda.NOM.SG.M
 'Vodu vari, vodu hladi, voda, voda.' (Uhlik 1973: 72)

- [23]
- a. *Vov vačarel o čačipe.*
 on.NOM govoriti.PREZ.3SG čl istina.AKUZ.SG.M
 'On govori istinu.' (Uhlik 1973: 72)
- б. *Vov vačarel čačipe.*
 on.NOM govoriti.PREZ.3SG istina.AKUZ.SG.M
 'On govori »istinито«, право.' (Uhlik 1973: 72)

Ухлик прецизно дефинише конструкције у којима се члан углавном не употребљава (премда су изузеци могући у случајевима када се нешто посебно наглашава), а то су: фразеолошки изрази, сталне изреке, сложене узречице, изрази за меру и количину, градивни изрази, у набрајању, у наслову и на почетку прича, иза заменице *sofo* 'sav, sva, sve', испред основног броја осим ако је наглашен, испред заменица, уз прилоге, код узвика, иза глагола *avav* 'postanem, budem', после одричног облика помоћног глагола 'бити' или код помоћног глагола 'имати', посебно ако је у негацији (Uhlik 1951: 27–42, Uhlik 1973: 74).³⁷ У композитним изразима и вербалним локуцијама у којима је именица у објекту непроменљива и чини целину са глаголом, члан се такође изоставља, као у изразима *thovav muj* 'viknem' (bukv. 'namjestim usta'), *dav buka* 'progutam' (bukv. 'dam zalogaj'), *čerav điveh* 'slavim' (bukv. 'pravim dan') (Uhlik 1951: 37), или *Rodav rom* 'Tražim muža' (Uhlik 1973: 73–74).

Члан се употребљава после предлога и том приликом често долази до сажимања, те се срећу предлози *pe/po* 'na, po', *andelando* 'u, na', *džike/džiko* 'do', као у примерима [24] и [25] (Uhlik 1951: 42–44).³⁸ Исти је случај са везницима, који се такође могу скратити и слити са чланом, као у примеру [26], премда такво сливање није увек обавезно (Uhlik 1951: 45).³⁹

[24] *Tu kam aveh pe čerehko parnjaripe.*
ti.NOM FUT.PART doći.PREZ.2SG na+ČL kuća.GEN.SG.M krečenje.OBL.SG.M
'Doći ćeš na krečenje kuće.' (Uhlik 1951: 42)

[25] *Na džā po voš.*
NEG ići.IMP.2SG po+ ČL šuma.OBL.SG.M
'Ne idi po šumi.' (Uhlik 1951: 42)

[26] *Araći pejrat xalam e zumi tho marno.*
juče noću jesti.PERF.1PL ČL čorba.AKUZ.SG.F i+ČL hleb.AKUZ.SG.M
'Sinoć smo jeli čorbu i hljeb.' (Uhlik 1951: 45)

Када је реч о предлозима који инкорпорирају одређени члан, у савременој ромолошкој литератури ова појава се посматра као потенцијални извор референцијалне двосмислености, а Матрас наводи примере употребе предлога са чланом *ande* који је двосмислен у множини: *ande jekh them* 'in a country' (у једној/некој земљи), *and-o them* 'in the country' (у земљи_{DEF}), *ande thema* 'in countries' (у (неким) земљама) и *and-e thema* 'in the countries' (у земљама_{DEF}) (Matras 2002: 165).

37 Одређени члан се пак обавезно употребљава иза наглашене заменице *sa* 'sav, sva, sve', као и испред редног броја (Uhlik 1973: 74).

38 Изузетак су предлози који се завршавају на *-i* попут *bi* 'bez' и *dži* 'do', који се не могу сливати са чланом (Uhlik 1951: 44). И уз неке друге предлоге члан може да изостане као последица скраћивања, на пример: *ande o* > *ando* > *ano* > *an* (Uhlik 1951: 44).

39 На појаву сажимања указује и речник гурбетског варијетета Ćirković/Mirić 2017.

У случају да је у именичкој синтагми испред именице употребљен придев у атрибутој служби, члан се обично употребљава испред њега, као у примеру [27]. Ухлик посебно скреће пажњу на случајеве у којима се придев налази иза именице у именичкој синтагми, будући да тада и именица и придев имају члан, уп. пример [28].

[27] *Q xarno xarni pašljola ande xar.*
 ĆL kratak.NOM.SG.M maĉ.NOM.SG leŹati.3SG.REM u+ĆL jaruga.OBL.SG.F
 'Kratki maĉ leŹao je u jaruzi.' (Uhlik 1951: 35)

[28] *Vov dijah mrtik⁴⁰ mandar o ĉokano o phuro.*
 on.NOM dati.PERF.3SG ja.ABL ĆL ĉekiĉ.AKUZ.SG.M ĆL star.AKUZ.SG.M
 'On je oteo od mene ĉekiĉ stari.' (Uhlik 1951: 35)

Према Матрасу, придеви у адпозицији третирају се као номиналне категорије, а могу имати члан испред и одају утисак да је у питању пост-позитивни одређени придев: *o phuro o rom* 'стари човек' (Matras 2002: 97), а Борецки наглашава да је оваква употреба члана могућа само када је фокус на придеву (Boretzky 2000: 42).⁴¹

2.3. Реџесија и љубиљак инфинитива

Губљење инфинитива представља проминентну балканску црту која карактерише бројне варијетете Балканског језичког савеза (Асенова 2002: 141–152). Инфинитив је у балканским језицима/дијалектима замењен финитном комплементацијом, односно допунама у виду финитног глаголског облика који је маркиран за лице и број, а који је уведен неким типом субординативног елемента⁴² (Joseph 2016: 265). Балкански језици/дијалекти разликују се према степену у коме је инфинитив замењен финитном допуном: арумунски, новогрчки, македонски, ромски и југоисточни дијалекти српског језика испољавају наведену одлику у највећем степену, јер у њима не постоји нефинитна допуна у виду инфинитива, у бугарском се нефинитне допуне јављају само у стандардном језику, док су у румунском и албанском

40 Реч је о композитном глаголу *del mrtik* 'отети, зграбити' (ROMLEX, Ćirković/Mirić 2017).

41 У литератури се за ову појаву употребљава термин везујући члан (енгл. *linking article*), а наводи се да је он карактеристичан за новогрчки и ромски, али да се може повезати и са сличним типом члана који карактерише албанске и балканороманске варијетете, премда постоји додатна међујезичка варијација (Lindstedt 2000, Асенова 2002). В. и Campos/Stavrou 2004, Lekakou/Karatsareas 2016.

42 За субординативни елемент којим се у балканским језицима/дијалектима уводе индикативне и модалне/субјунктивне финитне допуне употребљавају се различити термини: (субјунктивни) везник, субјунктивни маркер, маркер комплементације, комплементизатор, конјунктивна честица, партикула, дентални модални субординатор и др.

и даље присутне (в. Ammann/Van der Auwera 2004, Joseph 2016, Matras/Tenser 2016, Мирић 2018а, између осталих). У погледу облика финитног глагола, у неким варијететима реч је о посебном облику субјунктива или конјунктива – албански и балканоромански језици имају дистинктивне облике за субјунктив у неким лицима појединих конјугација, док у грчком и балканословенским варијететима нема посебних облика за субјунктив, већ се најчешће употребљава облик индикатива презента (Friedman 2014: 51). Једна од одлика појединих балканских варијетета је и могућност да се субординативни елемент који уводи финитну допуну – изостави, посебно када је у питању конструкција футура првог у којој је инфинитив такође замењен финитном допуном (в. одељак 2.4).

У ромском језику губитак инфинитива представља панромску језичку црту која се појавила у раним фазама развоја ромског (Friedman 2006: 47). Процес замене инфинитива започео је у периоду пре насељавања Рома на Балкан, вероватно у контакту са иранским језицима, а инфинитив се потпуно изгубио у контакту са византијским грчким и балканословенским варијететима (Matras 2002: 161). Као један од кључних аргумената да је губљење инфинитива у ромском последица контакта с балканским језицима/дијалектима сматра се чињеница да се у ромским варијететима којима се говори ван територије Балкана и који су у контакту са језицима у којима постоји инфинитив – развио нови тип конструкција налик инфинитиву (в. више у Boretzky 1996, Matras 2002, Friedman 2006).⁴³

У ромском језику стари облици инфинитива нису сачувани, већ је инфинитив у потпуности замењен финитном комплементацијом која се уводи модалним субординатором/комплементизатором *te* (Friedman

43 Ухлик наводи да на простору Југославије такође постоје варијетети ромског који инфинитив још увек чувају, као што су гоптски (или ромачки) варијетет и синти. Гоптски је варијетет којим говоре Гопти (Ромци или Лички Шијаци), насељени пре неколико стотина година у планинским крајевима западне Хрватске и у југоисточној Словенији (Uhlik 1973: 90). Овај варијетет није балканизован те, између осталих црта, чува и инфинитив који се завршава вокалом *-i* (нпр. *vakeri* 'govoriti'/'govorim' (Uhlik 1973: 90). Матрас наводи исте примере из долењског дијалекта којим се говори на овој територији и доводи га у везу са наставком *-(iti)* у хрватском и словеначком (Matras 2002: 162, 208), а реч је о истом варијетету који припада јужној грани централне групе ромских дијалеката (Cech 2006). Облик инфинитива на *-i* чувају и „tursko-grčki Cigani [...] као на primjer *Čajrlije kod Niša*”, али само у употреби са футурском партикулом (Uhlik 1973: 93). Када је реч о синти варијетету, Ухлик наводи да су се Синти населили на „наше просторе” из различитих области немачког говорног подручја и сачували инфинитив са немачким наставком *-en* (нпр. *činen* 'pisati' (Uhlik 1973: 92)). 'Нови' инфинитив на *-en* јавља се и у другим варијететима који припадају централној групи ромских дијалеката, док се у варијететима северне групе среће инфинитив са наставком *-el* (Hancock 1995: 78, Matras 2002: 162). Случајеви 'новог инфинитива' настали су изостављањем наставака за слагање у морфолошким категоријама глагола (Matras 2002: 176).

20006: 98, 101, Friedman 2006: 47), а реч је о финитним допунама модалних, фазних и других глагола које имају функционалне еквиваленте и у другим балканским језицима/дијалектима (Friedman 2006: 47).⁴⁴ У погледу финитне допуне у ромском језику важно је рећи да је она готово увек у облику субјунктива (Matras/Tenser 2016: 349–350), који Фридман назива квазисубјунктивом (Friedman 2014: 52). Наиме, у погледу облика субјунктива, ромски се позиционира између албанског и балканороманских варијетета са једне стране, и грчког и балканословенских варијетета са друге стране, јер ромски испољава значајну дијалекатску варијацију у овом домену (Friedman 2014: 51). Према Матрасу, у презенту је наставцима за лице претходио суфикс *-a* који је у субјунктиву касније изостављен (Matras 2002: 155). У ромским дијалектима у којима се развио аналитички облик футура од глагола *kamel* 'хтећи', постојала је међуфаза током које је субјунктивни маркер *te* претходио маркеру будућег времена *kam/ka*, а у таквим конструкцијама постојала је тенденција да се финитни глагол иза *te* и *ka* употребљава без суфикса *-a*, док су се дужи облици са *-a* задржали у другим контекстима употребе облика презента (Matras 2002: 155).

Ухлик износи две претпоставке у вези са губљењем инфинитива у ромском: прва претпоставка је да је инфинитив у ромском ишчезао под утицајем јерменског језика у периоду пре насељавања Рома на Балкан, током боравка Рома у земљама јерменско-фризијске групе језика у којима не постоји инфинитив;⁴⁵ друга претпоставка је да је инфинитив у ромском ишчезао у контакту са језицима/дијалектима којима се говори на Балкану (Uhlik 1973: 83–84). Инфинитив је у ромском замењен „konstrukcijom koja se sastoji od veznika *te* (tj. da) i konjunktiva prezenta dotičnog glagola” (Uhlik 1973: 84), дакле – везником и глаголом у финитном облику.⁴⁶ За гурбетске говоре Ухлик констатује да су давно остали без инфинитива.

У својој студији из 1973. године Ухлик детаљно наводи конструкције у „западногурбетском” у којима је инфинитив замењен финитном компле-

44 У ромском се, као и у другим балканским језицима/дијалектима, јавља још један морфосинтаксички балканизам, а то је дихотомија у репрезентацији субординираних догађаја као фактуалних/реалних и нефактуалних/нереалних (Matras 2002: 179), те у ромском постоји и разлика између индикативног (епистемичког) комплементизатора *kaj* (у влашким варијететима најчешће *ke*) и модалног *te* (Friedman 2006: 47, Matras 2002, Matras/Tenser 2016), којима се уводе фактивне и нефактивне финитне допуне.

45 У савременој литератури порекло ишчезавања инфинитива у ромском не доводи се у везу са јерменским језиком, али се велика пажња посвећује бројним лексичким позајмљеницама које су из јерменског позајмљене у ромски (в. Matras 2002, Scala 2020).

46 Треба напоменути да Ухлик у својој студији из 1984. године под конјунктивом подразумева целу конструкцију *te* + финитни глагол, наводећи „*Te avav* je oblik konjunktiva” (Uhlik 1984: 96).

ментацијом: допуна уз глаголе непотпуног значења, као у примеру [29], допуна уз именице, придеве и прилоге непотпуног значења и уз безличне изразе – [30], уз глаголе намере или жеље – [31], уз глаголе осећања – [32], уз изричне (декларативне) глаголе – [33], уз глаголе кретања – [34], у формирању футура првог – [35], уз глагол *dav* 'дати, наредити, допустити, поклонити' – [36], а посебно издваја и екскламативни (узвични) инфинитив – [37] (Uhlik 1973: 84–86).

[29]

a. *Von* *bešle* *te* *pijen* *paj.*
 oni.NOM *sesti*.PERF.3PL KONJ.PART *piti*.PREZ.3PL *voda*.AKUZ.SG.M
 'Oni sjedoše »piti«, tj. da piju vodu.' (Uhlik 1973: 84)

б. *Ađive* *mol* *te* *manuš* *avel*
danas *vredeti*.PREZ.3SG KONJ.PART *čovек*.NOM.SG.M *postati*/biti.PREZ.3SG
leh *lehko* *čer.*
 on.AKUZ *njegov*.NOM.SG.M *kuća*.NOM.SG.M
 'Danas je dobro imati svoju kuću.' Bukv.:
 'Danas vrijedi da čovjek bude njega njegova kuća.' (Uhlik 1973: 84)

[30] *Manuš* *te* *del* *o* *alav* *thaj* *leh,*
čovек.NOM.SG.M KONJ.PART *dati*.PREZ.3SG ČL *reč*.AKUZ.SG.M *i* on.AKUZ
te *ičarel* *naj* *jekh.*
 KONJ.PART *održati*.PREZ.3SG NEG *isto*
 Bukv.: 'Čovjek da dá riječ, i da je održi, nije isto.' (Uhlik 1973: 84)

[31] *Amen* *mangaha* *thaj* *manglama*
mi.NOM *želeti*.1PL.REM *i* *želeti*.PERF.1PL.REM
te *dikhah* *len.*
 KONJ.PART *videti*.PREZ.1PL *oni*.AKUZ
 'Željasmо i bijasmо željeli da ih vidimo.' (Uhlik 1973: 84)

[32]

a. *Von* *daran* *te* *xuten.*
 oni.NOM *plašiti*-se.PREZ.3PL KONJ.PART *preskočiti*.PREZ.3PL
 'Oni se boje da preskoče.' (Uhlik 1973: 84)

б. *Me* *džanav* *te* *suvav.*
ja.NOM *znati*.PREZ.1SG KONJ.PART *šiti*.PREZ.1SG
 'Ja znam da šijem.' (Uhlik 1973: 84–85)

[33] *Vačardah* *te* *avel* [...]
reći/kazati.PERF.3SG.REM KONJ.PART *doći*.PREZ.3SG
 'Odlučio je da dođe [...]' (Uhlik 1973: 85)

[34]

a. *Dža* *te* *rodeh* *će* *dade!*

- ići.IMP.2SG KONJ.PART tražiti.PREZ.2SG tvoj.AKUZ.SG.M otac.AKUZ.SG.M
 'Idi tražiti ili idi da tražiš svoga oca!' (Uhlik 1973: 85)
6. Von resle te xan e jračači amende.
 oni.NOM stići.PERF.3PL KONJ.PART jesti.PREZ.3PL ČL večera.AKUZ.SG.F mi.LOK
 'Oni su stigli da jedu večeru kod nas.' (Uhlik 1973: 85)
- [35] Ka-ćeras svato⁴⁷ palomisleri.
 FUT.PART-raditi.PREZ.1PL reč.AKUZ.SG.M popodne
 'Razgovaraćemo popodne.' (Uhlik 1973: 86)
- [36] Den te goja umal hanadol.
 dati.IMP.2PL KONJ.PART onaj.POK.ZAM.NOM.SG.F njiva.NOM.SG.F biti prekopan.PREZ.3SG
 'Naredite da se ona njiva prekopa.' (Uhlik 1973: 86)
- [37] Sar te avel manuš dži astalende!
 kako KONJ.PART doći.PREZ.3SG čovek.NOM.SG.M do novac.LOK.PL
 'Kako doći do para!' (Uhlik 1973: 86)
- [38] Si tu te des ma sa!
 biti.PREZ.3SG ti.AKUZ.ENKL KONJ.PART dati.PREZ.2SG ja.AKUZ.ENKL sve
 'Imaš da mi daš sve!' (Uhlik 1973: 86)

Ухликова запажања о типу конструкција које траже финитну допуну у складу су са наводима у савременој литератури, где се као основна функција везника *te* наводи означавање онтолошки нереалних догађаја у домену зависних допуна модалима у значењу 'желети' (уп. Ухликов пример у [31]), допуна глаголима са аспектуалним значењем типа фазних глагола 'почети', у намерним реченицама (уп. [29а] и [34]), у епистемичким и деонтичким модалним конструкцијама (уп. [38]), у директивима (оптативима) (уп. [37]) (Friedman 2014, Matras/Tenser 2016),⁴⁸ те да је значење везника *te* семантичко-прагматичко и служи да релативизује истинитосну вредност предикације, посебно у циљу означавања манипулације и сврхе/намере (Matras 2002: 181).

Када је реч о негацији, Ухлик наводи да се негирани облик инфинитива јавља као негација конјунктива (Uhlik 1973: 86–87), што илуструје примерима попут [39], премда је у овом примеру негација у вишој позицији и негира цео исказ, а не само конјунктив. Негацију илуструје и примерима који се у савременој литератури анализирају као примери одричног императива са прохибитивним значењем – [40].⁴⁹

[39]

47 Реч је о композитном глаголу *ćerel svato* 'говорити, разговарати' (ROMLEX, Ćirković/Mirić 2017).

48 Посебна пажња у литератури посвећена је финитним допунама у кондиционалу (в. Friedman 20006, 2014), а Ухлик се кондиционалним реченицама такође детаљно бави у једној од својих студија (Uhlik 1984).

49 За дистрибуцију негације у односу на субјунктив в. и Friedman 2014: 58–59 и Matras 2002: 189.

- a. *Naj so deh.*
 NEG šta dati.PREZ.2SG
 'Nemaš šta dati.' Bukv.: 'Nemaš šta daš.' (Uhlik 1973: 86)
- б. *Naj so te deh.*
 NEG šta KONJ.PART dati.PREZ.2SG
 'Nemaš šta da daš.' (Uhlik 1973: 86)
- [40] *Ma t'ikleh avri!*
 MOD.NEG KONJ.PART-izlaziti.PREZ.2SG napolje
 'Nemoj da izlaziš napolje!' (Uhlik 1973: 87)

У примеру [39a] илустровано је и изостављање везника *te*, а Ухлик наводи да је „реčenica која је у конјунктиву blaža od ove druge која је без везника, dakle, у infinitivu i stroža” (Uhlik 1973: 87), уп. и [41a] и [41б], те да „zanemarivanjem čestice *te* rečenica gubi karakter zavisnosti” (Uhlik 1973: 87). Наведена анализа изостављања везника *te* не среће се у савременој лите-ратури.⁵⁰

- [41]
- a. *Sar kam gova ćerah?*
 kako FUT.PART taj.POK.ZAM.AKUZ.SG.M napraviti.PREZ.1PL
 'Kako ćemo to napraviti?' (Uhlik 1973: 87)
- б. *Sar kam gova te ćerah?*
 kako FUT.PART taj.POK.ZAM.AKUZ.SG.M KONJ.PART napraviti.PREZ.1PL
 'Kako ćemo to da napravimo?' (Uhlik 1973: 87)

Изостављање везника *te* у ромском језику у литератури се обично описује као факултативно, односно подложно (слободној) варијацији (Friedman 2014: 58, Matras/Tenser 2016: 362), и то у примерима аналитичког футура првог (Leggio 2011: 89), у одричним императивним (прохибитивним) реченицама (Friedman 2014: 58), као и уз одређени тип глагола, као што су аспектуални глагол у значењу 'почети' или непроменљиви модални глаголи *šaj* 'моћи' и *našti* 'не моћи' (Leggio 2011: 94, Matras/Tenser 2016: 362). На сличну дистрибуцију везника *te* уз модалне глаголе указује и Ухлик, наглашавајући да везник *te* не може стајати уз глагол *našti* 'не моћи', уп. [42], обично се не јавља уз непроменљиви модални глагол *šaj* 'моћи, умети, знати, смети' – [43], уз глагол *trubuj* 'требати' наводи примере и са везником *te* и без њега [44], а у конструкцији са глаголом 'имати' која

50 Треба обратити пажњу на чињеницу да Ухлик примере са конјунктивном партикулом *te* преводи на српски конструкцијом *ga*+презент, док конструкције у којима се *te* изоставља, преводи на српски инфинитивом (уп. [39a] и [39б]), не наводећи аргументе зашто би изостављање везника „добило вредност инфинитива” (Uhlik 1973: 87) и зашто би се примери преводили другачије.

се употребљава у значењу 'морати' (*hi ma te / si ma te 'imam da'*) – везник се не сме изоставити – [45] и пример [38] (Uhlik 1973: 88–89). Глаголи *šaj* и *našti* су непроменљиви у ромском, за разлику од глагола *trubuj* и конструкције *hi ma te*, те оваква анализа одговара моделу који су предложили Матрас и Тенсер, према коме изостављање/одсуство комплементизатора у овом домену карактерише безличне модалне глаголе потврдне и одричне могућности (типа *šaj* и *našti*), посебно ако су наслеђени, док је употреба комплементизатора обавезна уз променљиве глаголе, а посебно ако је реч о позајмљеницама (Matras/Tenser 2016: 362–367).

[42] *Našti resaveh mande gola krangujrica.*
ne moći dohvatiti.PREZ.2SG ja.DAT taj.POK.ZAM.AKUZ.PL grančica.AKUZ.PL
'Ne možeš mi dohvatiti te grančice.' (Uhlik 1973: 89)

[43]
a. *Amen šaj te prastah.*
mi.NOM moći KONJ.PART trčati.PREZ.1PL
'Mi možemo da trčimo.' (Uhlik 1973: 88)

б. *Amen šaj prastah.*
mi.NOM moći trčati.PREZ.1PL
'Mi možemo trčati.' (Uhlik 1973: 88)

[44]
a. *Gova trubuja te ćerdol-pe avrečhande.*
taj.POK.ZAM.NOM.SG.M trebati.3SG.REM KONJ.PART biti urađen.PREZ.3SG-REFL drugačije
'To bi trebalo uraditi drukčije.' (Uhlik 1973: 89)

б. *Trubuj džan dikhen so hi amare džukhelenca.*
trebati.PREZ.3SG ići.PREZ.2PL videti.PREZ.2PL šta biti.PREZ.3SG naš.OBL.PL pas.INST.PL
'Treba (vam) ići vidjeti šta je s našim psima.' (Uhlik 1973: 89)

[45] *Hi te aveh.*
biti.PREZ.3SG KONJ.PART doći.PREZ.2SG
'Ima da dođeš.' (Uhlik 1973: 89)

2.4. Аналитички футур

Аналитички футур први сматра се једном од типичних балканских црта и присутан је у свим балканским језицима/дијалектима. Постоје два начина образовања будућег времена: са глаголом 'хтети' и глаголом 'имати', а употреба варира функционално и територијално у сваком варијетету. У већини балканских језика/дијалеката доминира аналитички тип футура првог који се гради од инваријантне партикуле (маркера будућег времена) настале процесом граматикализације волунтативног глагола са значењем

'хтети' и финитног глаголског облика који може бити уведен субордина- тивним елементом (Асенова 2002, Heine/Kuteva 2002, 2005).

Балкански језици/дијалекти испољавају варијацију у погледу изо- стављања субординатора (везника) из конструкције аналитичког футура првог и могу се позиционирати на скали: субординативни елемент се не употребљава у грађењу футура првог у новогрчком (Joseph 2001, Joseph/ Pappas 2002), македонском (Mišeska Tomić 20046, Thau-Knudsen 1998) и балканским варијететима ромског (Friedman 20006), постоји тенденција ка изостављању у албанском (Friedman 2014, Joseph 2016) и бугарском (Асенова 2002, Mišeska Tomić 20046), његова употреба је факултативна у арумунском (D'Hulst et al. 2004, Bara/Khal/Sobolev 2005) и југоисточним дијалектима српског језика (Мирић 2018а, 2018б), док је обавезна употреба регистрована у румунском језику (D'Hulst et al. 2004).

У ромском језику постоје два основна начина грађења будућег време- на: синтетички футур (реч је о дужем облику презента са наставком *-a*) који се употребљава у северној и централној групи ромских дијалеката, као и у влашкој групи дијалеката којима се говори ван територије Балкана (*kerava* 'ја ћу радити', уп. *kerav* 'ја радим'). У балканским варијететима ром- ског будуће време гради се од волунтативног глагола *kamel* 'хтети', који је у процесу граматикализације дао непроменљиву партикулу *ka* и финитног облика глагола (*ka kerav* 'ја ћу да радим'), а исти начин грађења прису- тан је и у варијететима јужне влашке групе дијалеката којима се говори на простору југоисточне Србије, као и у другим влашким варијететима јужно од Дунава, док су оба начина грађења футура регистрована у влаш- ким варијететима којима се говори у Румунији, Босни и у северном делу Србије (Friedman 2006: 46, в. и Friedman 20006, 2001, Matras 2002, Русаков 2005, Elšik/Matras 2006, Leggio 2011).⁵¹ Будући да се аналитички тип футу- ра првог среће само у ромским варијететима којима се говори на просто- ру Балкана, претпоставља се да се аналитички футур са непроменљивим маркером будућег времена развио у исто време када је граматикализован у другим балканским језицима/дијалектима, односно у периоду Отоманске империје (Friedman 2006: 46). Ова језичка црта сматра се типичним бал- канизмом у ромском језику (Friedman 20006, 2006) и посматра се као ка- сни балканизам, будући да га нема у варијететима ван јужног балканског

51 У неким ромским дијалектима маркер будућег времена настао је граматикализацијом волунтативног глагола другачијег корена, али истог значења – *tang-* 'хтети' > *ta* (Matras 2002: 157, Elšik/Matras 2006: 190, Friedman 2014: 51). У литератури се наводи и да се у неким балканским варијететима ромског будуће време којим се означава неопходност и негација може градити и помоћу глагола у значењу 'имати': *si tan te džav* 'имам да идем' (Friedman 20006: 99), а у другим варијететима (на пример, калдерашком којим се говори у Француској) могуће је и грађење футура у значењу интенционалности уз помоћ глагола *džav* 'ићи' без везника *te*: *vov džal bikinel po mobili* 'он ће да прода свој ауто' (Hancock 1995: 100).

простора, а присутан је у варијететима чији су се говорници населили на простор Балкана касније, нпр. Гурбети (Matras 2002: 157). Реч је искључиво о ареалном феномену који се у ромском језику развио у контакту са другим балканским језицима/дијалектима (Matras 2002: 229).

Ухлик наводи да се у ромском језику аналитички футур први гради „на тај начин што се пред облик prezenta dotičnog glagola stavi okamenjena partikula *kam* или *ka*” (Uhlik 1973: 93), као у примеру [46], те да је „ovakav način građenja futura I u velikom romskom svijetu uobičajen pretežno samo kod balkanskih Roma или kod onih koji су се дуже задржали на томе полуострву” (Uhlik 1984: 85).

Футурска партикула не може се наћи у инверзији, односно не може бити позиционирана иза глагола, већ само испред (Uhlik 1973: 93), непроменљива је и важи за сва лица оба броја (Uhlik 1973: 95). Такође је ненаглашена (Uhlik 1984: 87). Ухлик претпоставља да је непроменљива партикула *kam* „по свој prilici produkt haplološkog stezanja punog glagolskog oblika *kamam* (hoću)”, „posrijedi је slučaja sažimanja”, а из тог глагола „ispalo је vjerovatno оно srednje *-am-*, dok је оно završno *-am*, као naglašeno, остало роштедено”, а могућа су и даља скраћења у *ka* као у примеру [47] или елизија са глаголом који почиње вокалом *k* као у [48] (Uhlik 1973: 95, Uhlik 1984: 86).⁵²

[46] *Me kam-avav.*
ja.NOM FUT.PART-doći.PREZ.1SG
'Ja ću doći.' Bukv.: 'Ja će dođem.' (Uhlik 1973: 93)

[47] *Ka irizav.*
FUT.PART vratiti.PREZ.1SG
'Vratiću se.' (Uhlik 1973: 96)

[48] *K'avav thaj k'ačhavav leh.*
FUT.PART-doći.PREZ.1SG i FUT.PART-zaustaviti.PREZ.1SG on.AKUZ
'Doći ću i zaustaviću ga.' (Uhlik 1973: 96)

Футурска партикула непроменљива је и у упитним реченицама (уп. пример [49]), а Ухлик наглашава да се потврдан одговор исказује само обличком *kam* (Uhlik 1973: 97).

[49] *Kam-ropes e bax?*
FUT.PART-tražiti.PREZ.2SG ČL sreća.AKUZ.SG.F
'Hoćeš li tražiti sreću?' (Uhlik 1973: 97)

52 Елизија је обавезна испред вокала *a*, факултативна испред вокала *o*, *y*, *e*, али не и испред вокала *и* (Uhlik 1984: 96).

У случају да је употребљен већи број глагола у футуру, довољно је само једном употребити футурску партикулу (Uhlik 1973: 97, Uhlik 1984: 96–97), као у примеру [50].

- [50] *Tu ka-dẓ̌a thaj ane gova.*
 ti.NOM FUT.PART-ići.PREZ.2SG i doneti.PREZ.2SG taj.POK.ZAM.AKUZ.SG.M
 'Ti ćeš ići i donijeti to.' (Uhlik 1973: 97)

Футурска партикула није срасла са глаголом, те се између њих могу употребити и други делови реченице (Uhlik 1973: 98, Uhlik 1984: 94), као у примеру [51].

- [51] *Aver kam drom vi leh deh muj⁵³.*
 drugi FUT.PART put takode on.AKUZ dati.PREZ.2SG usta.AKUZ.SG.M
 'Drugi put ćeš i njega zvati.' (Uhlik 1973: 98)

У одричном облику негација се позиционира испред футурске партикуле, као у примерима у [52], где је у примеру [52б] негација наглашена.

- [52]
 а. *Ni k'aveh.*
 NEG FUT.PART-doći.PREZ.2SG
 'Nećeš doći.' (Uhlik 1984: 88)
 б. *Niči k'aveh.*
 NEG FUT.PART-doći.PREZ.2SG
 'Nećeš doći.' (Uhlik 1984: 88)

Из наведених примера видимо да у конструкцији футура нема везника *te*, премда Ухлик наводи да се он може употребити: *Me kam te avav.* 'Ја ће да дођем. / Ја ћу да дођем.' („Тako govore pretežno kosovski Cigani”), и да је тада посебно наглашена жеља и намера (Uhlik 1973: 93, Uhlik 1984: 94).⁵⁴ Према Ухлику, конструкција футура са везником *te* ређе се јавља код Гурбета, а чешће код Рома „на југу”, под утицајем македонског и албанског језика (Uhlik 1984: 94).

Осим аналитичког футура првог, у ромском језику постоји и синтетички облик футура који се гради тако што се облицима презента дода наставка *-a*, на пример: *bašalav 'sviram' – bašalava 'sviraću*, а у неким ромским говорима ови облици са наставком *-a* имају и друга значења – имперфекта, кондиционала I, релативног презента (Uhlik 1973: 98). Ухлик наводи да

53 Реч је о композитном глаголу *del muj* '(по)звати' (ROMLEX, Ćirković/Mirić 2017).

54 Такође, ако је жеља посебно наглашена, употребљава се и пун облик глагола *katam* 'hoću, želim': *Me katam avav* 'Ја hoću doći' (Uhlik 1973: 94).

територији, али је на северу он јаче изражен него на југу, румунски језик чува реликте старобалканског језичког супстрата, а дачки је језик који је са словенско-румунским супстратом дао данашњи румунски језик; супстрат су примила и сва три словенска народа (Бугари, Македонци и „у малој мери” Срби), а данашњи бугарски је настао на старој трачкој подлози из мешавине „словенског” и „поволшко-болгарског” (Uhlik 1973: 54–55, Uhlik 1984: 83–84). Када је реч о ромском, Ухлик наводи да је супстрат после неколико векова преко новобалканских језика продро као адстрат и у језике новијих народа, „дошљака”, попут Рома и Сефарда, који су се на територију Балкана населили почетком новог века, те да се процес инфилтрације одвијао брзо „jer je sa svih strana koncentrično djelovao na razbacane ciganske zajednice” (Uhlik 1973: 53–55).⁵⁶

Теорија супстрата није нова у лингвистици Ухликовог доба, већ представља доминантну парадигму у 19. и барем првој половини 20. века, премда се конкретне идеје о томе који се језик налази у основи балканских језичких црта – разликују. Идеје о палеобалканском супстрату налазимо још код Копитара (Kopitar 1829), а критику ове теорије већ у периоду када је Ухлик писао своје студије. Наиме, Катичић наводи да не постоје подаци о томе како су изгледале граматике трачког, дачког, илирског и других палеобалканских језика (Katičić 1976), те теорију палеобалканског супстрата није могуће ни прихватити ни одбацити будући да нема адекватних језичких података који би сведочили пре свега о морфосинтаксичкој структури палеобалканских језика.⁵⁷ Осим теорија које супстрат виде у палеобалканским језицима, развијене су и теорије које порекло балканизма виде у балканороманским језицима као супстрату (в. Gołąb 1984 за арумунски), а које су такође критиковане у савременој балканолошкој литератури, посебно када је реч о постпозитивном члану и губљењу инфинитива, као и балканизацији грчког (Lindstedt 2000: 235–236). Коначно, грчки језик је такође виђен као извор балканизма посебно у раним радовима из балканске лингвистике (в. Sandfeld 1930), а губљење инфинитива представља проминентни балканизам чије порекло сасвим сигурно води из грчког језика, док се неки балканизми не могу приписати грчком пореклу, а то су постпозитиван члан и грађење бројева од 11 до 19 (в. Lindstedt 2000: 236–237 за критичку аргуменацију).

56 У вези са конкретним балканизмима, Ухлик постпозитивни члан сматра једним од „oskudnih ostataka paleobalkanskog jezičkog supstrata” који су Роми примили негде на Балкану (Uhlik 1951: 10), док за инфинитив наводи: „Međutim, ipak nije isključeno da je taj neodređeni glagolski oblik u ciganskom izumro tek na Balkanu, gdje od pradavnih vremena u nekim jezicima tamošnjih naroda ne postoji takva kategorija” (Uhlik 1973: 84).

57 За критику из угла дијакхроније и аргументе зашто теорија палеобалканског супстрата не може објаснити балканизацију грчког језика и балканословенских варијетета в. Lindstedt 2000: 235.

Савремена литература у домену балканске лингвистике сматра да је немогуће наћи јединствени извор балканизма. Формирање заједничких језичких црта у балканским језицима/дијалектима приписује се интензивном језичком контакту говорника различитих балканских језика/дијалеката (в. Lindstedt 2000, Joseph 2001, Wahlström 2015), односно интеракцији контактено условљених језичких промена и унутрашњих узрока који су у појединачним језицима/дијалектима довели до развоја и ширења балканизма (Joseph 1983, Асенова 2002).

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Циљ овог прилога био је да систематично представи балканске језичке црте које је Раде Ухлик анализирао у својим радовима, да их контекстуализује у односу на савремену балканолошку и ромолошку лингвистичку литературу и да укаже на значај Ухликове анализе балканизма – као релевантне и драгоцене и за савремену лингвистику.

У закључном делу своје студије из 1973. године, Ухлик наводи примере из ромског језика у којима се могу наћи све испитиване балканске језичке црте, попут *Kam-džav mae te lav la, e arabava*. 'Роћи ћу да узмем кола.' (Uhlik 1973: 98–99), у коме су редом употребљени аналитички футур (*kam-džav*), датив присности (*mae*), конјунктив (*te lav*), антиципација (*la, e arabava*) и препозитивни члан (*e*).

Поред језичких црта које експлицитно анализира као балканизме, Ухлик скреће пажњу и на појаву „осипања падежа”, за коју наводи да се може посматрати као постепено одумирање падежних облика, премда ова појава још увек није добила критичан карактер (Uhlik 1973: 60–61). Треба имати на уму да бројне балканске језике/дијалекте карактерише аналитички начин изражавања падежних односа, где се уместо флективних падежних наставака употребљавају предлошке конструкције у којима се именица јавља у општем падежу и да се ова тенденција ка аналитизму у номиналном систему такође сматра балканизмом, иако слабије израженим у ромском језику (в. Friedman 2006: 49).

Присуство анализираних балканизма не само да указује на балканизацију гурбетског варијетета ромског језика већ потврђује и резултате савремених истраживања у погледу степена у коме су се одређени балканизми развили у ромском. Развој аналитичког футура, губљење инфинитива и кондиционал резултат су потпуних промена у граматичком систему насталих услед контакта са балканским језицима/дијалектима, док позиција клитика и појава редупликације објекта илуструју сегменте структуре који се нису потпуно прилагодили балканском моделу (Friedman 2000b, Friedman 2006).

Осим подробне анализе балканских језичких црта, Ухлик у својим студијама наводи и бројна запажања о различитим карактеристикама ромског језика пре свега на морфосинтаксичком нивоу (најчешће о облицима појединих речи), али и на лексичком нивоу (најчешће о пореклу неке речи или о значењима речи у другим балканским језицима). Иако узгредна, и оваква Ухликова запажања могу пружити значајан увид у структуру гурбетског варијетета ромског језика, а посебно је значајно то што се у студијама наводи велики број примера који могу послужити за различите лингвистичке анализе. Значај Ухликових радова огледа се и у томе што се грађа из гурбетског варијетета пореди са грађом из других варијетета ромског, са другим балканским језицима/дијалектима, а такође се праве паралеле са стањем балканизма у јужним дијалектима српског језика, чиме се додатно осветљава утицај контактних ситуација на развој граматичке структуре ромског и других балканских језика/дијалеката.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова, Петя. *Балканско езикознание*, Велико Търново: Фабер, 2002.
- Вентцель, Татьяна В., Лев Н. Черенков. «Диалекты цыганского языка», у: *Языки Азии и Африки I*, 1976, 283–332.
- Лопашов, Юрий Александрович. *Местоименные повторы дополнения в балканских языках*, Ленинград: Наука, 1978.
- Мирић, Мирјана. „Употреба/изостављање субјунктивног маркера да у конструкцији футура првог у тимочким говорима”, у: С. Ђирковић (ур.), *Тимок. Фолклористичка и лингвистичка ѿеренска исѿраживања 2015–2017*, Књажевац: Народна библиотека „Његош”, 2018а, стр. 201–218.
- Мирић, Мирјана. „Грамаатикализација футура првог и изостављање субјунктивног маркера да у лужничком говору јужног типа зоне I (Буковик)”, *Зборник Маѿице срѿске за филолоѿију и линѿвистѿику* 61/2, 2018б, 89–125.
- Русаков, Александр Ю. «Малый диалектологический атлас балканских языков: взгляд на цыганский», у: А. Н. Соболев, А. Ю. Русаков (ур.) *Языки и диалекты малых этнических групп на Балканах*, Санкт Петербург, Мюнхен: Biblion Verlag, 2005, 251–256.
- Соболев, Андрей. *Малый диалектологический атлас балканских языков. Пробный выпуск*, München: Biblion Verlag, 2003.
- Ammann, Andreas, Johan van der Auwera. “Complementizer-headed main clauses for volitional moods in the languages of South-Eastern Europe. A Balkanism?”, in: O. Mišeska Tomić (ed.), *Balkan Syntax and Semantics*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004, 377–404.
- Bakker, Peter, Yaron Matras. “Introduction”, in: Y. Matras, P. Bakker, H. Kyuchukov (eds.), *The Typology and Dialectology of Romani*, Amsterdam: John Benjamin Publishing Co., 1997, vii–xxx.

- Bara, Maria, Thede Kahl, Andrej Sobolev. *Die südaronunische Mundart von Turia (Pindos). Syntax. Lexik. Ethnolinguistik. Texte*, Bd. IV, München: Biblion Verlag, 2005.
- Boretzky, Norbert. "The new infinitive in Romani", *Journal of the Gypsy Lore Society* 6/1, 1996, 1–51.
- Boretzky, Norbert. "The definite article in Romani dialects", in: V. Elšik, Y. Matras (eds.), *Grammatical relations in Romani. The noun phrase*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2000, 31–64.
- Boretzky, Norbert, Birgit Igla. „Balkanische (südosteuropäische) Einflüsse im Romani“, in: U. Hinrichs (Hrsg.), *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1999, 709–732.
- Campos, Héctor, Melita Stavrou. "Polydefinite constructions in Modern Greek and Aromanian", in: O. Mišeska Tomić (ed.), *Balkan Syntax and Semantics*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2004, 137–173.
- Cech, Petra. *Dolenjska Romani: The dialect of the Dolenjski Roma in Novo Mesto and Bela Krajina, Slovenia*, München: Lincom, 2006.
- Čirković, Svetlana, Mirjana Mirić. *Romsko-srpski rečnik knjaževačkog gurbetskog govora*, Knjaževac: Narodna biblioteka „Njegoš“, 2017.
- D’Hulst, Yves et al. "Syncretic and Analytic Tenses in Romanian", in: O. Mišeska Tomić (ed.), *Balkan Syntax and Semantics*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004, 355–374.
- Dobrovie-Sorin, Carmen, Ion Giurgea. "The Suffixation of Definite Articles in Balkan Languages", *Revue roumaine de linguistique* 51, 2006, 73–103.
- Elšik, Viktor, Yaron Matras. *Markedness and Language Change*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2006.
- Elšik, Viktor, Michael Banišek. "Romani Dialectology", in: Y. Matras, A. Tenser (eds.), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, London: Palgrave Macmillan, 2020, 389–427.
- Friedman, Victor A. "Variation and grammaticalization in the development of Balkanisms", in: K. Beals et al. (eds.), *Papers from the 30th Regional Meeting 2: The Parasession on Variation in Linguistic Theory*, Chicago IL: Chicago Linguistic Society, 1994, 101–115.
- Friedman, Victor A. "After 170 years of Balkan Linguistics: Whither the Millennium?", *Mediterranean Language Review* 12, 2000a, 1–15.
- Friedman, Victor A. "Romani in the Balkan Linguistic League", in: C. Tzitzilis, Ch. Symeonidis (eds.), *Valkanike Glossologia: Sygkhronia kai Diakhronia / Balkanlinguistik: Synchronie und Diachronie*, Thessaloniki: University of Thessaloniki, 2000b, 95–105.
- Friedman, Victor A. "Proleptic and resumptive object pronouns in Romani: A Balkan noun phrase perspective", in: Y. Matras, V. Elšik (eds.), *Grammatical Relations in Romani: The Noun Phrase*, Amsterdam: John Benjamins, 2000b, 187–204.
- Friedman, Victor A. "Romani multilingualism in its Balkan context", *Sprachtypol. Univ. Forsch. (STUF)* 54/2, 2001, 148–161.

- Friedman, Victor A. "Dialectological perspectives on Romani in the Balkan linguistic league", *Балканско езикознание* XLV/1, 2006, 45–54.
- Friedman, Victor A. "Balkan object reduplication in areal and dialectological perspective", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 35–63.
- Friedman, Victor A. "The Balkan languages and Balkan Linguistics", *Annual Review of Anthropology* 40, 2011, 275–291.
- Friedman, Victor A. "The Romani Subjunctive in its Macedonian and Balkan Context", у: З. Тополињска (ур.), *СУБЈУНКТИВ – со њо себен освртј на македонскиите га-конструкции*, Скопје: МАНУ, 2014, стр. 49–61.
- Gołąb, Zbigniew. *The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*, Скопје: Macedonian Academy of Sciences and Arts, 1984.
- Guentchéva, Zlatka. "Object clitic doubling constructions and topicality in Bulgarian", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 203–223.
- Hancock, Ian. *A Handbook of Vlach Romani*, Slavica Publications, Inc., 1995.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva. *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva. *Language Contact and Grammatical Change*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Hill, Virginia, Liliane Tasmowski. "Romanian Clitic Doubling: A view from pragmatics-semantics and Diachrony", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 135–163.
- Igla, Birgit. *Das Romani von Ajia Varvara. Deskriptive und historisch-vergleichende Darstellung eines Zigeunerndialekts*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1996.
- Janse, Mark. "Clitic doubling from Ancient to Asia Minor Greek", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 165–202.
- Joseph, Brian. *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive: A Study in Areal, General, and Historical Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Joseph, Brian. "Is Balkan Comparative Syntax Possible?", in: M. L. Rivero, A. Ralli (eds.), *Comparative Syntax of Balkan Languages*, Oxford: Oxford University Press, 2001, 17–43.
- Joseph, Brian. "The semantics and syntax of complementation markers as an areal phenomenon in the Balkans, with special attention to Albanian", in: K. Boye, P. Kehayov (eds.), *Complementizer Semantics in European Languages*, Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2016, 265–292.
- Joseph, Brian, Panayiotis Pappas. "On some recent views concerning the development of the Greek future system", *Byzantine and Modern Greek Studies* 26, 2002, 247–273.
- Kallulli, Dalina. "Clitic doubling, agreement and information structure: The case of Albanian", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 227–255.

- Kallulli, Dalina, Liliane Tasmowski. "Introduction: Clitic doubling, core syntax and the interfaces", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 1–32.
- Katičić, Radoslav. *Ancient Languages of the Balkans* (Trends in Linguistics: State-of-the-Art Reports 4–5), Hague: Mouton, 1976.
- Kopitar, Jernej. Albanische, walachische und bulgarische Sprache, *Jahrbücher der Literatur*, Band 46, Wien, 1829, 59–106.
- Kostov, Kiril. „Zur Bedeutung des Zigeunerischen für die Erforschung grammatischer Interferenzerscheinungen”, *Балканско езикознание* XVI (2), 1973, 99–113.
- Krapova, Iliyana, Guglielmo Cinque. "Clitic reduplication constructions in Bulgarian", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 257–287.
- Leggio, Daniele Victor. "The dialect of the Mitrovica Roma", *Romani Studies* 21/1, 2011, 57–114.
- Lekakou, Marika, Petros Karatsareas. "Marking definiteness multiply: evidence from two varieties of Greek", *Studies in Greek Linguistics* 36, 2016, 189–204.
- Lindstedt, Jouko. "Linguistic Balkanization: contact-induced change by mutual reinforcement", *Studies in Slavic and General Linguistics* 28, *Languages in Contact*, 2000, 231–246.
- Matras, Yaron. "Structural Balkanisms in Romani", *Sprachlicher Standard und Substandard in Südosteuropa und Osteuropa*, 1994, 195–210.
- Matras, Yaron. *Romani. A Linguistic Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Matras, Yaron, Anton Tenser. "Complementizers in Romani", in: K. Boye, P. Kehayov (eds.), *Complementizer Semantics in European Languages*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2016, 341–375.
- Meyer, Anna-Maria. "The Impact of Slavic Languages on Romani", in: Y. Matras, A. Tenser (eds.), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, London: Palgrave Macmillan, 2020, 261–301.
- Miklosich, Franz. „Die Slavischen Elemente im Rumänischen”, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 12, 1862, 1–70.
- Miklosich, Franz. *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas*, I–XII, Wien: Karl Gerold's Sohn, 1872–1880.
- Mišeska Tomić, Olga. "The Balkan Sprachbund Properties", in: O. Mišeska Tomić (ed.), *Balkan Syntax and Semantics*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004a, 1–55.
- Mišeska Tomić, Olga. "The Syntax of the Balkan Slavic Future Tenses", *Lingua* 114, 2004b, 517–542.
- Mišeska Tomić, Olga. "Towards grammaticalization of clitic doubling: Clitic doubling in Macedonian and neighbouring languages", in: D. Kallulli, L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in Balkan Languages*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008, 65–87.

- Mladenova, Olga. *Definiteness in Bulgarian: Modelling the Process of Language Change*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2007.
- Ortmann, Albert, Alexandra Popescu. "Romanian definite articles are not clitics", in: B. Gerlach, J. Grijzenhout (eds.), *Clitics in phonology, morphology and syntax*, Amsterdam: John Benjamin, 2000, 295–325.
- Paspati, Alexandre G. *Etudes sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman*, Osnabrück: Biblio, 1870 [reprint 1973].
- Sandfeld, Kristian. *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris: Champion, 1930.
- Scala, Andrea. "Romani lexicon", in: Y. Matras, A. Tenser (eds.), *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, London: Palgrave Macmillan, 2020, 85–117.
- Schaller, Helmut. *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*, Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter, 1975.
- Schaller, Helmut. "Remnants and Representatives of Old Substrate and New Adstrate Languages", у: М. М. Макарець, И. А. Седакова, Т. В. Цивьян (ур.). *Балканский тезаурус: Начало*. Москва: ПРИНТ ПРО, 2015, 73–76.
- RMS – *Romani Morpho-Syntax Database*: <https://romani.humanities.manchester.ac.uk/rms/> 9. 8. 2021.
- ROMANI Project: <https://romani.humanities.manchester.ac.uk/whatis/language/earlyromani.shtml> 9. 8. 2021.
- ROMLEX – *Romani Lexical Database*: <http://romani.uni-graz.at/romlex/> 9. 8. 2021.
- Thau-Knudsen, Erik. "Ways to Express Future Tense in Balkan Languages: Grammaticalization of *Volo* and *Habeo* with Special Regards to Eastern South Slavic", у: А. Ю. Русаков (ур.), *Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов 11, Балканские исследования*, Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 1998, 64–71.
- Topolińska, Zuzanna. „O pewnych niedocenianych bałkanizmach w systemie werbalnym języka serbskiego”, *Јужнословенски филолоџ* LXIV, 2008, 509–514.
- Uhlik, Rade. *Prepozitivni i postpozitivni član u gurbetskom*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1951.
- Uhlik, Rade. „Govori jugoslovenskih Cigana u okviru Balkanskog jezičkog saveza”, *Godišnjak*, knjiga X, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 8, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973, 53–108.
- Uhlik, Rade. *Pomoćni glagoli u romskom jeziku (sem, avav, kamam)*, Građa, knjiga XXIV. Odeljenje društvenih nauka, knjiga 20, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1984.
- Wahlström, Max. *The loss of case inflection in Bulgarian and Macedonian*, Helsinki: University of Helsinki, 2015.

ЗАХВАЛНОСТ

Делови прилога представљени су на научној конференцији под називом „Допринос Радета Ухлика лингвистици и култури Рома”, коју је организовао Одбор за проучавање живота и обичаја Рома САНУ (Београд, САНУ, 22. новембар 2019). Захваљујем публици конференције на свим питањима и сугестијама, као и Светлани Ђирковић на драгоценим коментарима претходне верзије рада.

Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години, број: 451-03-9/2021-14/200170 од 5. 2. 2021.

Mirjana Mirić

BALKANISMS IN RADE UHLIK'S STUDIES

S u m m a r y

The paper deals with the Balkan linguistic traits in the Gurbet varieties of Romani which were analyzed by Rade Uhlik in his studies; namely, reduplication, postpositive and prepositive article, the loss of infinitive and the analytic future tense formed with the grammaticalized particle *kam/ka*. The aim of the paper is to provide a systematic analysis of the Balkanisms in question and to interpret them in relation to the contemporary literature in the domain of Balkan and Romani linguistics. Additionally, Uhlik's ideas on the origin of Balkanisms have been presented and critically discussed. Finally, the relevance and importance of his papers have been emphasized for the contemporary linguistic research.

Keywords: Rade Uhlik, Romani language, Gurbet varieties, Balkanisms